

10 NOV 2011

ԸԶԳԵՅԻՆ ՄԵՏԵՐԵԳԵՐԸՆ

Ծ.Յ.Է.

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
ՀԱՅ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ
ՄԱՍԻՆ

Ա.

ԽՈՐԷՈՒՈՒՄՆԵՐ, ԳԺՄԱԲՈՒՄՆԵՐ, ԱՊԷԱՏԻՔ,
ԱՆՁՆԵՐԻՆԻՔ ԵՒ ԱՄՍՏՈՒՆԻՔ

ԳՐԵՑ

ԴԿՏ. Հ. Հ. ՈՍԿԵԱՆ

ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

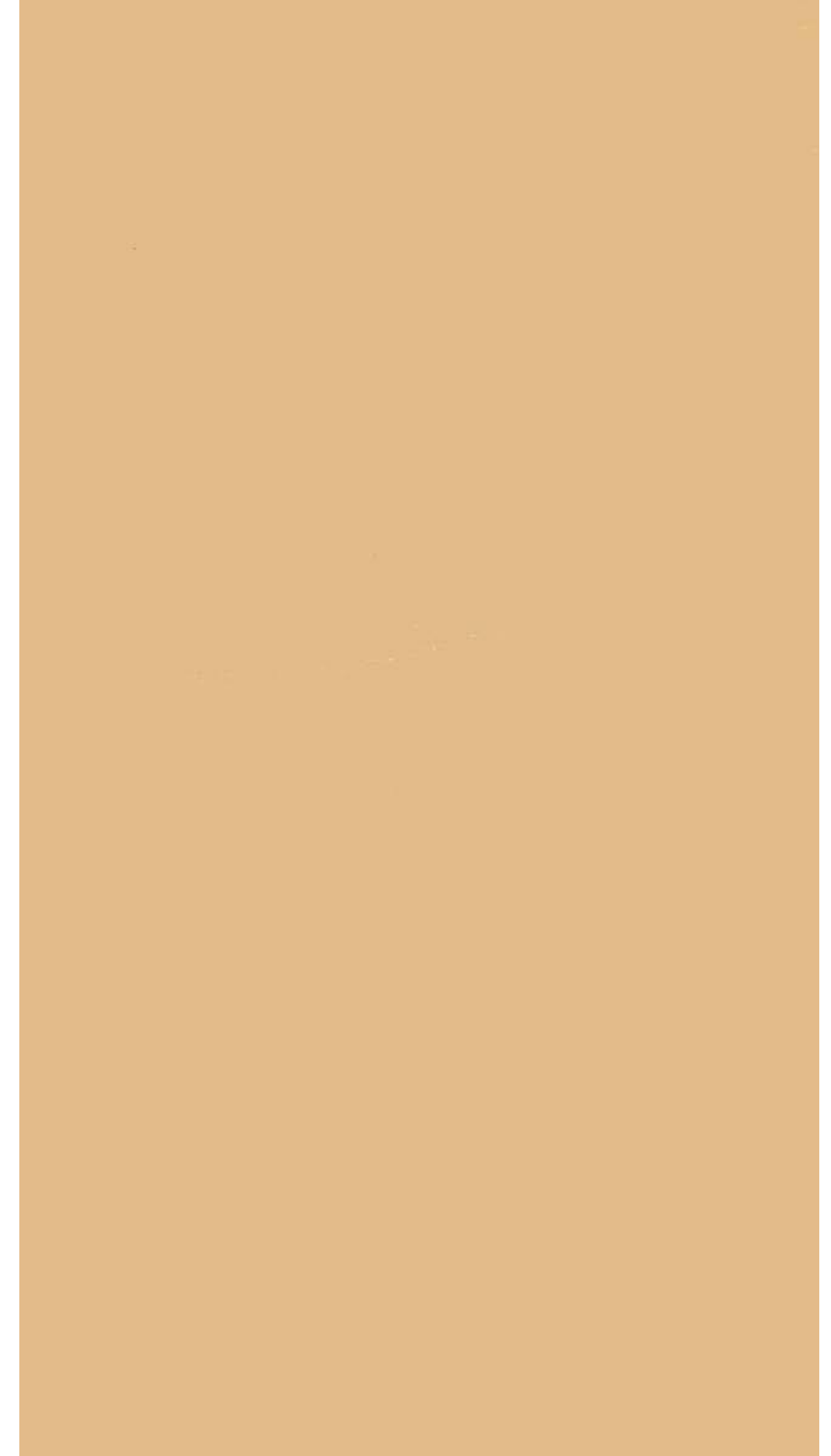
ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1955

929

n-48

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ՀԱՏՈՐ ԺՀԸ.

NATIONALBIBLIOTHEK

BAND 178.

DIE FÜRSTENTÜMER

DER KHORKHORUNIER, DIMAXIANER,
AGAER, ANDZEVAZIER UND AMATUNIER

VON

P. DR. HAMAZASP OSKIAN

MECHITHARIST

WIEN

MECHITHARISTEN-BUCHDRUCKEREI

1955

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՀԱՅ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ

Ա.

ԽՈՐԽՈՌՈՒՆԻՔ, ԴԻՄԱՔՍԵԱՆՔ, ԱԿԷԱՑԻՔ,
ԱՆՁԵԻԱՑԻՔ ԵՒ ԱՄԱՏՈՒՆԻՔ

ԳՐԵՑ

ԴԿՏ. Հ. Հ. ՈՍԿԵԱՆ

ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1955

16.07.2013

Արտատպում

«Հանդես Ամսօրեայ» (1954, էջ 295—333
և 497—521)

9 3114

Ա.

ԽՈՐԽՈՌՈՒՆԵԱՅ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԽՈՐԽՈՌՈՒՆԵԱՅ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

1. ԽՈՐԽՈՌՈՒՆԵԱՅ ԾԱԳՈՒՄԸ

Հայկ նահապետի որդիներէն է Խոռ, որ «ի կողմանս հիւսիսոյ բազմանայ, կարգէ շէնս իւր եւ ի նմանէ ձգեալ ասի մեծ նախարարութիւն ազգին Խորխոռունեաց, արքաջք եւ անուանիք, որպէս եւ որք առ մեզ են այժմ երեւելիք» (Մ. Խորենացի, Պատմ. Հայոց, Վենետիկ 1881, էջ 58)։ Եւ Վաղարշակ Արշակունի կը կարգէ «թիկնապահս իւր, զինահանդերձ ի զաւակացն Խոռայ հայկազնոյ, արս ընտիրս եւ քաջս, նիզակաւորս եւ սուսերաւորս եւ գլուխ նահապետ նոցա զՄալխազ ոմն... բայց անուն ազգին զնախնականն պահէ» (անդ, էջ 167)։

Գ. Ղափանցեան կը գրէ «Խոռից Խորենացին կազմում է Խորխոռունի նախարարութիւնը, այսինքն պիտի ընդունենք որ այդ ազգեցիկ Փեոտալական իշխանութիւնը խորիական ծագում ունի... Հայոց խոռ արտասանութիւնը ցոյց է տալիս, որ Խուրրի անունը հնչվել է եւ Խոռ(ռ) օ ձայնաւորով, ունինք նաեւ խոռ բառը ժլատ իմաստով, որ նոյնպէս այդ ցեղի անունից է մնացել, թերեւս որպէս յատկանիշ դրանց առեւտրական լինելուց։ Այդ առեւտրականները Միջագետքի կուլտուրան տարածում էին դէպի Փոքր

Ասիա եւ Եգիպտոսի կղզիները» (Ուրարտուի պատմութիւնը, Երեւան 1940, էջ 34—35) :

Սանտալճեան իմարրունայի (իմարրունայի) մէջ կը նկատէ իմարրունեաց գաւառը եւ «իմարրանան» կը համարի առաջինն մէկ ձեւը (Ասորեստանեայ եւ պարսիկ սեպագիր արձանագրութիւնք, Վիեննա 1901, էջ 138) : Իսկ Գ. Ասլան կը հաստատէ թէ իմարրունեաց տոհմը «remontait également aux temps ourartiens», (Etudes historiques sur le peuple arménien. Paris 1928, էջ 157) : Ուրարտական ծագում կ'ընդունի նմանապէս Բասմաջեան եւ իմարրունեիքը կը նոյնացնէ իմարիարի հետ (Իսկական Պատմ. Հայոց, էջ 57) :

Մէկ բան կարելի է հաւանական համարել, որ իմարրունեիներու ծագումը հին է, անոնք կրնան ուրարտական սերունդէ եւս ըլլալ, սակայն խնդրի նիւթ կը մնայ թէ ո՞ր ճիւղէն : Նաեւ՝ ասորեստական ծագում ունենալ (Անահիտ, 1907, էջ 181¹) :

2. ԽՈՐԽՈՌՈՒՆԵԱՅ ԵՐԿԻՐԸ

Վռամական Գահնամակին մէջ կայ՝ Առաջին իշխանն Հայոց եւ Մաղխազն» (Ալիշան Հ. Ղ., Այրարատ, Վենետիկ 1890, էջ 430), մինչ Ներսէսեան բարձարեւրժեանց մէջ 400ի վրայ՝

¹ Հմմտ. իմարրուն եւ Մանուկ բառերու մասին՝ Լումայ, 1896, էջ 291 :

Է. Մախազունիք,
Ը. Խորխոռունիք,
Ծ. Մախազեանք
եւ ամէնէն վերջը՝ Մախազունիք:

(Մեսրոպ Երէց, Վարք Ներսէսի Պարթեւի, Վենետիկ 1853, Զ., Սովերք, էջ 32—38):

Ասկէ կը տեսնուի որ Խորխոռունեաց տոհմը ճիշդաւորուած էր եւ աստիճաններու բաժնուած:

Գահնամակին համաձայն իշխանն Հայոց եւ Մաղխազն (գլխաւոր տան) համհաւասար աստիճան ունին: Մինչ Ագաթանգեղոսի մօտ հետաքրքրականօրէն 16 իշխաններու մէջ յիշուած է «Հնգետասաներորդ իշխանն Մաղխազութեան տանն» (Պատմ., Վենետիկ 1835, էջ 597):

Գրեթէ յար եւ նման է Փ. Բուզանդի մօտ. անգամ մը 11 նախարարներու մէջ Ժ.րդ կը յիշուի «գլխաւոր գլխաւորունեաց գլխաւորն Մաղխազունեան տանն» (Պատմ., Վենետիկ 1933, էջ 40), բայց Երկրորդ անգամ 9 ի վրայ Դ.րդ կը յիշուի Գարջոյլ Մաղխազ նահապետն Խորխոռունեաց (անդ, էջ 118): Մեսրոպ Երէց Ներսէս Պարթեւի դէպի Կեսարիա շքադիրներու մէջ 26 իշխաններու ցանկին մէջ Գ.րդ կը դնէ «գլխաւորն Խորխոռունեաց Հմայեակ, իսկ ԺԱ.րդ «գլխաւորն իշխանն Մախազունեան տան» (Վարք Ներսէսի, էջ 24—25), մինչ առ Վա-

դէս առաքուած 18 նախարարներու երկրորդն է Գարջոյլ Խորխոռունի (անդ, էջ 52) : Փարպեցիին մօտ Վրիւ Մաղխազ Արտաշատի ժողովականներու մէջ երրորդն է եւ Վարդան Մամիկոնեանէ առաջ յիշուած 18 նախարարի վրայ (Պատմ., էջ 135), դարձեալ Գաղիչոյ Վարդանէն առաջ կը յիշուի եւ չորրորդն է 10 իշխանի վրայ (անդ, էջ 144) : Վարդան սպարապետը Խորէն Խորխոռունիի հանդէպ միշտ յարգալից վերաբերմունք ունի (անդ, էջ 198, 208, 225 եւ 227) : Եղիշէի քով Խորխոռունի իշխանները անուանացանկերու մէջ երրորդ կամ չորրորդ կարգերը կը բռնեն (էջ 76, 137, 172, 225, հմմտ. եւ Ներսէս Կաթ.ի «Ուխտը», Գիրք Թղթոց, էջ 74) :

Այնպէս կը թուի թէ Խորխոռունիներու աթոռը կանխաւ այնքան բարձր չէ եղած, բայց յետոյ ժամանակի ընթացքին անոնք կրցած են աւելի բարձրագոյն աստիճան մը իրենց համար պարտադրել եւ յաջողած են :

Խորենացին Խորխոռունեաց պաշտօնն ու գործը կը նշանակէ այսպէս՝ «Եւ թիկնապահս իւր (Վաղարշակ թագաւոր կը կարգէ) զինու հանդերձ ի զաւակացն Խոռայ հայկազնոյ արս ընտիրս եւ քաջս, նիզակաւորս եւ սուսերաւորս եւ գլուխ նահապետ նոցա զՄախազ ոմն, բայց անուն ազգին զնախնականն պահէ» (Պատմ., էջ 167. հմմտ. եւ Վարդան, Պատմ. Հայոց, Վենետիկ 1862, էջ 30) :

Գարագաշեան կը գրէ՝ «Գիտելի է սա-

կայն, զի այս սեմական բառը մաղխազ համանուն հայերէն արքունի եւ պարսկերէն ոստան բառերուն իբր պաշտօնի անուն կը տրուէր ի վաղուց Խորխոռունեաց ցեղէն թիկնապահաց իշխանին...: Թէ մաղխազ² թիկնապահութեան պաշտօնը ցուցնող հասարակ անուն էր յայտնի է մաղխազութիւն ածանցէն» (Քննական Պատմ. Հայոց, Ա., Թիֆլիս 1895, էջ 243) :

Հ. Ինճիճեան անկէ առաջ կը գիտէ՝ «Երկու ինչ պարտ է ի միտ առնուլ յայս բան, մի՛ զի Վաղարշակ բազում թիկնապահ սահմանեաց վառեալս զինու, որոց զլուխ եղեւ Մաղխազ, բայց ի յետագայս ի յիշէլն միում եւեթ տան զանունս թիկնապահ եւ զայն փոխանակ կոչելոյ թիկնապահ կոչեն մաղխազ, երկրորդ Խորենացին առէ թէ անուն ազգին զնախնականն պահէ, այսինքն Խորխոռունի, բայց պարտ է ասել թէ յորոշումն ապա անուանս Մաղխազ էանց ի սերունդս եւ յաջորդս Մախազայ եւ եղեւ անուն ցեղի եւ նաեւ պաշտօնի...» (Հնախօսութիւն, Բ., էջ 140 եւ 173)³ :

Գէորգ Ասլան կը գրէ՝ «dont le chef remplissait à l'origine les fonctions de Malkhas

² Մաղխազ կամ Մալխազ կամ Մախազ իբրեւ յատուկ անուն եւս գործածուած է (Հմմտ. Խոր. Պատմ., էջ 167. 2. Սոփերք, էջ 25. Շապուհ Բագրատունի, Պատմ., էջ 4. Ինճիճեան, Հնախօսութիւն, Բ., էջ 1409 :

³ Հայկազեան Բառարանը մաղխազութիւնը կ'ընդունի իբրեւ տոհմանուն (Բ. հտր., էջ 199) :

ou aide de Camp» (Etudes էջ 157) եւ Մաղխազ բառը սեմական Mal a ka, Meleki, կամ Maleki = արքայական, բառերէն կը ստուգարանէ (անդ, էջ 157) :

Հ. Աճառեան կը հակառակի արարերէն malik (իշխան) ստուգարանութեան եւ կ'ընդունի Ադոնցի վարկածը, այս է ասորերէն малхазі = իշխան բառէն ծագում առած է մաղխազ (Ադոնց Ն., Армения въ эпоху Юстиниана, Петербург, 1908, էջ 400 եւ Աճառեան, Հայերէն արմատական բառարան, Երեւան 1933, Դ., էջ 774. հմմտ. եւ Մաղխասեան, Հայերէն բացատրական բառարան, Երեւան 1944, Գ., էջ 244) :

Հ. Ն. Ակինեան այս բառին (մաղխազ) իմաստը լուծումի կարօտ կը համարի: Կը հաւաստէ թէ Մ. Խորենացիին ալ այդ յորջորջումը անհասկնալի եղած է, նաեւ Ագաթանգեղոսի յոյն թարգմանիչին: Ապա Ադոնցի վերոյիշեալ ստուգարանութիւնը նկատելէ յետոյ կը յաւելլու՝ «Եթէ գոյութիւն ունի ասորերէնի մէջ մաղխազու բառը ածանցուած արարերէն մեղիք բառէն, դժուարաւ կրնայ համեմատութեան առնուել հայերէն մաղխազին հետ, որ շատ հին բառ կ'երեւայ: Ինձ կը թուի թէ մաղխազ. մաղխազութիւն պետական աւագ գործակալութեան մը յորջորջանքն է, որ հազարապետութենէն ետքը երկրորդ պատուաւոր բարձն եղած կ'երեւայ եւ տոհմային ժառանգու-

թիւնն է Սորխոռունեաց իշխաններուն կամ տանուտէրներուն: Թերեւս եղած ըլլայ տիտղոսը Հայաստանի ելեւմտից պաշտօնէին եւ կամ գլխաւոր մաքսապետին. այս իմաստը կը թելադրեն հետեւեալ տեղիքները... Գարջոյլ մաղխազ կ'ուղարկուի Վաղէս կայսեր, ապա Շապուհ թագաւորին բանակցելու պետական կարեւոր հարցերու մասին, երկրորդ դէպքին մէջ յատկապէս Հայաստան ենթարկելու Շապուհ գերիշխանութեան՝ հարկատուութեամբ: Գատիչոյ մաղխազ կ'ամբաստանէր Պերոզի առաջ Գիւտ կաթողիկոսը թէ առեւտրական յարաբերութիւններ կը մշակէ Յունաց հետ: Հաւանօրէն իբր 546—556ին, երբ հազարապետութիւնը, դատաւորութիւնը եւ հարկաւարութիւնը առնուեցան Հայերէն եւ յանձնուեցան պարսիկ գործակալներու, դադրեցաւ նաեւ մաղխազութիւնը» (Եղիշէ վարդապետ եւ իւր պատմութիւնն Հայոց պատերազմի, Վիեննա 1936, Բ., էջ 477—478):

Հ. Ակինեանի վարկածը թէ Սորխոռունիները կրնան ելեւմտից պաշտօնեաներ եղած ըլլալ կրնայ Ղափանցեանի վերոյիշեալ արտայայտութեամբ աւելի ամրանալ: Նմանապէս հաւանական է որ 546—556ի շրջաններուն անոնք կրնան մալխազութենէ զրկուած ըլլալ, զի անկէ վերջ Սորխոռունիներու անուան կից «մալխազ» չէ նշանակուած եւ

բառն ալ վարկաբեկիչ (ցոփ, լկտի) խմաստն առած է:

Ձէ կարելի հոս աննկատ թողուլ Հ. Ալիշանի վարկածն ալ որ Ագաթանգեղոսի յոյն թարգմանութեան եւ Շահավիպանի ժողովի Կանոններու Ձեռագրի մը վրայ յեցած է, որոնց համաձայն մաղխազութիւն բառին տեղ դրուած է խաղաղութիւն, խաղարարութիւն (Արարատ, էջ 420—421 եւ Հանդ. Ամս. 1949, էջ 144): Արդ Հ. Ալիշան կ'ընդունի թէ Խորխոռունիները թիկնապահներ էին եւ միանգամայն խաղաղութեան պաշտօնեաներ: Անոնք հայկական թագաւորութեան բարձումէն յետոյ անձնապահ(ապետ) պաշտօն մը չունէին, բայց իբրեւ խաղարարապետ եւ խաղաղութեան պաշտօնեայ կրնային օգտակար ըլլալ, թէեւ խոռվարարներ եղան Գաղիչոյ եւ Գարջոյլ:

Ամփոփելով ըսուածները չէ կարելի մերժել որ Խորխոռունիները բարձր աստիճան չունէին եւ թիկնապահ չէին: Կրնան խաղաղութեան եւ նմանապէս ելեւմուտքի պաշտօնեաներ եղած ըլլալ: Վարդանանց եւ Վահանեան շրջաններուն իրենց մաղխազութեան տիրողոսը կը պահէին, զի քաղաքական պարագաները կրնային փոխուիլ եւ իրենք կրնային իրենց պաշտօնը չարունակելու վրայ պնդել: Սակայն երբ Հայաստանի անկախութեան յոյսերը կ'անհետանան, անոնք կը մնան

լով իշխաններ, բայց միշտ պատրաստ հայ-
րենիքին ծառայելու:

3. ԽՈՐԽՈՌՈՒՆԵԱՅ ԵՐԿԻՐԸ

Խորխոռունեաց հայրենիքը Տուրուբե-
րանի ԺԶ. գաւառն է, որուն մասին գրեթէ
տեղեկութիւն չունինք⁴: Կրնայ ըլլալ որ ա-
նոնցմէ մաս մը կամ ճիւղ մը Տաշիրք գաղ-
թած ըլլայ (Ինճիճեան, Ստորագրութիւն,
էջ 132 եւ Վարդան Արեւելցի, Պատմ. Հայոց,
էջ 90):

Խորխոռունիները վանք մը ունէին Ս.
Երկրին մէջ (Ալիշան, Հայապատում, էջ
227): Անոնց եպիսկոպոսները բաւական ուշ
կը յիշուին եւ այդ ապացոյց է անագան հաս-
տատութեան ու կարգադրութեան⁵: Ծանօթ
են Աղան, Մաշտոց, Մովսէս ու Յեսու կամ

⁴ Հ. Ինճիճեան կը գրէ՝ «Ինճ թուի թէ Մաղխազ
եւ իւր սերունդք միայն զպաշտօն թիկնապահութեան
ընկալան, իսկ ուրոյն երկիր ոչ ընկալան ի Վաղար-
շակայ, այլ երկիր նոցա էր առաջին երկիրն Խորխո-
ռունեաց, յորմէ ի հարկէ ունէին իւրեանց հաս եւ
բաժին» (Հնախօսութիւն, Բ., էջ 141): Իսկ Հիւրշ-
ման կ'արտայայտուի՝ «Բայց չեմ ըմբռներ թէ ինչ-
պէս Կորի եւ Խորխոռունիք, եթէ Ապահունեաց կից
էին, կրնային միանդամայն այսօրուան Բուլանը-
Լիզի կողմերն ըլլալ, ուր կը դնէ զանոնք Ալիշան
(Հմմտ.) Տեղագիր Հայոց Մեծաց, էջ 23 (Հին Հայոց
տեղւոյ անունները, Վիեննա 1907, էջ 198): Մինչ
Գ. Ասլան կ'ըսէ՝ «Elle (la famille des Khorkhoronis)
possédait un canton de la Taronitide sur le bord du
lac de Van» (Etudes Historiques sur le peuple Ar-
ménien. Paris 1928.

⁵ Թէեւ Ուխտանէսի համաձայն Գր. Լուսաւորէն
հաստատուած (Պատմ., Վաղարշապատ 1871, էջ 100):

Յեշու եպիսկոպոսները (Գիրք թղթոց, էջ 41, 70, 73, 78, 81, 196. Ուխտանէս, Պատմ., Բ., էջ 64. Զարբհանէլեան, Պատմ. Հայ հին Դպր., էջ 795) : Դարձեալ՝ Նարեկիսոս եւ Գրիգոր եւ Դաւիթ եպիսկոպոսները (Օրմանեան, Ազգապատում, էջ 839, Տաշեան, Յուցակ հայ. Ձեռ. Մատ. Ի Վիեննա, էջ 654, Արարատ, 1897, Թուղթ Անանիա Կաթողիկոսի) :

3. ԽՈՐԽՈՒՈՒՆԻ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԸ

Հակառակ անոր որ Խորենացին Խորխոռունեաց նախարարութեան ծագումը այնքան հին կը յիշատակէ, անոր առաջին ներկայացուցիչը⁶ կը դնէ Վաղարշակ Արշակունի թագաւորի օրով «Եւ գլուխ նահապետ նոցա զՄալխազ ոմն (Պատմ. էջ 167) : Եւ ապա նորէն շատ ուշ Խոսրով Կոտակի ատեն կը յիշէ ԳԱՐՁՈՅԼ Մախազ նահապետ Խորխոռունեաց (անդ, էջ 416) : Ան կը նշանակուի զօրավար փոխանակ Միհրանի (անդ, էջ 416) : Բայց անկէ առաջ Ազաթանգեղոս յիշատակութիւնը կ'ընէ անանուն Խորխոռունի մը, որ Գրիգոր Լուսաւորչի շքադիր է դէպի Կեսարիա «Հնդեռասաներորդ իշխանն Մաղխաղութեան տանն» (Պատմ. Վեներիկ 1835, էջ 597) :

Գուցէ Գարջոյլի որդին ըլլայ ՍՈՒՐԷՆ

⁶ Խորխոռունիներու նախահայրն է ԽՈՒ (հմմտ. վերը) :

Խորխոռունի, որ Սահակ ասպետի համախոհ ու գործակից է եւ կը ցանկայ «Փախչիլ Սրչակայ եւ անկանիլ առ Խոսրով» (Խոր., Պատմ., էջ 493): «Եւ Սուրենայ Խորխոռունոյ, Վահանայ Առաւելեղինի եւ Աշխադարայ Դիմաքսենի. գտեալ ժամ պատեհ, զի էր հանեալ զգանձսն Սրչակայ յամբոցէն Հանոյ տանել յաշխարհն Ծովաց, զոր յափշտակեալ եւ կամեցեալ անցանել առ Խոսրով, ոչ ժամանեցին»: Վասն զի Սամուէլ Մամիկոնեան զանոնք շատ նեղ կացութեան կը մատնէ «արկանէ յամուր այրսի գաւառին Մանանաղւոյ», մինչեւ որ Սահակ ասպետ օգնութեան փութալով «հանէ զՍուրէն եւ զՎահան եւ զԱշխադար հանդերձ գանձիւքն, փոյթ ընդ փոյթ հասուցանէ առ Խոսրով» (անդ, էջ 495—497): Կը վարձատրուին գիւղեր ու դաստակերաներ ստանալով (անդ, էջ 497):

Փաւստոս Բուզանդի մօտ բաւական ստէպ Գարջոյլի կը հանդիպինք: Ան մէկն է այն նախարարներէն, որոնք Սրչակ թագաւորէն Վաղէս կայսեր կ'առաքուին⁷ (Պատմ., Վենետիկ 1933, էջ 113): Յետագային անոր շատ կարեւոր գործ մը կը յանձնուի եւ ան գիտէ իր վրայ զրուած յոյսերը արդարացնել: Բուզանդ ընդարձակօրէն կը պատմէ:

⁷ Մեսրոպ Երէց զինքը կ'անուանէ՝ «Գարջող մախոյն նահապետն Խորխոռունեաց» (Վարք Ս. Ներսէսի Պարթեւի, Զ., Սովերք, Վենետիկ 1853, էջ 52):

Լսենք. «Ապա յետ այսորիկ առաքելցին Զարմանդուխտ տիկինն Հայոց եւ սպարապետն Մանուէլ զԳարջոյլ Մաղխազ եւ ընդ նմա զբազումս ի նախարարացն Հայոց հրովարտակօք ընծայիւք եւ պատարագօք առ թագաւորն Պարսից զի ի նա ձեռս տայցեն եւ զնա պաշտիցեն... Եւ չոգան հասին Գարջոյլն եւ որք ընդ նմայն էին, ի դուռն թագաւորին Պարսից... ետուն նմա զյղեալ պատգամսն հնազանդութեան: Եւ յորժամ ետես զնոսա թագաւորն Պարսից, մեծաւ խնդութեամբ ընկալեալ զնոսա, եւ մեծապէս պատուեաց զնոսա եւ մեծաւ պարգեւաւ առնէր զԳարջոյլ: Եւ ընդ նմա առաքէր յերկիրն Հայոց զՍուրէն պարսիկ մի ճոխ ի նախարարաց իւրոց...: Եւ եկն եհաս Գարջոյլն Խորխոռունի յերկիրն Հայոց եւ էած զՍուրէն պարսիկ տասն հազարաւն...» (Պատմ., էջ 248—249):

Գարջոյլ Մանուէլ Մամիկոնեանի հաւատարիմ ու ժիր գործակիցը կը մնայ միշտ, բայց Մերուժան Արծրունիի դէմ մղուած վերջին պատերազմին մէջ արկածով կը մահանայ՝ «Սոյնպէս եւ զԳարջոյլ Մաղխազ ձին տարեալ սատակեաց, վասն զի տրմուխ ի թերաւարժ ձիոյ հեծեալ էին երկոքին (անդ, էջ 257): Բուզանդի այս դժբախտ Գարջոյլ Խորխոռունիին ժամանակը նկատի ունենալով՝ կընայ Խորենացիի յիշատակած Գարջոյլի հետ միացուիլ:

Անոր եղբայրն է Թերեւս ՄԱՆԱՍՊ Խոր-
խոռունի, որ Յուսիկ կաթողիկոսին ուղեկից
է դէպի Կեսարիա (Բիւզ., էջ 40): Իսկ Ներ-
սէսի շքադիր դէպի Կեսարիա Արշակ Թա-
գաւոր կը նշանակէ՝ «գիշխանն Խորխոռու-
նեաց Հմայեակ... եւ գվառեն իշխանն մա-
խազութեան տան» (Զ. Սոփերք, էջ 24—25):

Վարդանանց շրջանին կ'ապրին քանի մը
Խորխոռունիներ: Ահա ՎՐԻԻ⁸ Խորխոռունի,
որ Շահապիվանի ժողովի մէջ կը յիշուի
«Եւ լինէր այս (ժողովը) ի Զ. ամի Թագա-
ւորութեան Յազկերտի... եւ Վրուայ Խոր-
խոռունւոյ մաղխազութեան» (Հանդ. Ամս.
1949, էջ 144): Ան մասնակից է Արտաշատի
ժողովին (Փարպ., էջ 135): Սակայն պարս-
կական արքունիքը հրաւիրուած նախարար-
ներու մէջ չկայ եւ այն դուցէ 450ին արդէն
բարձր տարիքի մէջ էր, կը խորհի Հ. Ակի-
նեան (Հանդ. Ամս. 1949, էջ 98): Խորխո-
ռունիներէն Պարսկաստան կ'երթայ ԳԱԴԻ-
ՇՈՅ: Ան կը հրաւիրուի դուցէ այն պատճա-
ռով որ պարսկական քաղաքականութիւնը կը
հետապնդէր եւ յետագային ալ Վասակ
Սիւնիի թեւ ու թիկունք կ'ըլլայ (Եղիշէ,
էջ 76, 172 եւ Փարպեցի, էջ 144 եւ 209):
Գաղէշոյ կամ Գաղիշոյ յետոյ Գիւտ կաթողի-
կոսին մասին «բանս ամբաստանութեան» կը
ներկայացնէ (Փարպ., էջ 365): Նաեւ Վահան

⁸ Կոչուած կամ գրուած նաեւ՝ Վրվայր Խորխո-
ռունի (Ալիշան, Այրարատ, էջ 420 եւ Հանդ. Ամս.
1949, էջ 144):

Մամիկոնեանի նկատմամբ ամբաստանութիւն ու քսութիւն կ'ընէ (անդ, էջ 375) : Իր ժխտական նկարագրով յարգելի դէմք մը չէ :

Անոր մասին Հ. Ա. Կինեան կը գրէ՝ «Սա (Գաղիչոյ) 451ին կը կոչուի իշխան Խորխոռունեաց Գաղիչոյ, իսկ իբր 460ին մաղխազ տիտղոսով : Վահանանց կռիւներու ժամանակ կը ձերբակալուի եւ հաւանօրէն կը սպանուի, կը յաջորդէ իրեն Գարջոյլ մաղխազ : Նոյն տոհմէն Խորէն Խորխոռունի, որ 451ի կռիւներուն կը նահատակուի, պարգապէս սեպուհ էր, ուստի սխալ է անուանացանկին մէջ իր անուան կից մաղխազ տիտղոսը : Անունս Գաղիչոյ Հիւպլման Armenische Grammatik, էջ 292, կը ստուգարանէ աս. գաղղա բախտ եւ իշոյ Յիսուս բարդութենէն : Ինձ կը թուի թէ հոս Գաղիչոյ սխալագրութիւն է Դաղիչոյ Յիսուսատուր անուան (հմմտ. Dadišo կաթողիկոս Տիգրոնի, Braun, անդ, էջ 44, 196. (հմմտ. Դղակ-Գղակ) (Փաւստ. Բուզ., Ե., 4, 6) գրական-տիկոն-գրականտիկոն (Հանգ. Ամս. 1949, էջ 98, ծն. 18) : Անուան ստուգարանութիւնը զիս շատ չի հետաքրքրեր, սակայն կարելի չէ դիւրաւ սխալագրութիւն համարիլ, երբ թէ Փարպեցիին մօտ (էջ 144, 209, 365, 375) եւ Եղիշէի քով (էջ 76 եւ 172) քանի մը անգամ նոյն ձեւով կու գայ : Զիս աւելի կը հետաքրքրէ Խորէնի մասին եղած արտայայ-

տութիւնը: Ձէ կարելի դիւրաւ ըսել թէ անիկա սեպուհ էր եւ անոր անուան կից՝ մաղխազ սխալ է: Իմ գաղափարովս Խորէն Վրիւի մահէն յետոյ մախազ կ'ըլլայ եւ անոր մահէն վերջ՝ Գաղիչոյ մաղխազութեան կը բարձրանայ եւ գուցէ նոյն իսկ անոր հասնելու համար Վասակեաններու յարած էր: Խորէնի մաղխազութեան ապացոյց են բաց ի փարպեցիէն այնպէս որակումը (եւ բնագրի խանգրում՝ չի նկատուիր) եւ այն պարագան որ Վարդան Մամիկոնեան Աւարայրի ճակատամարտի խումբերու եւ բանակներու բաժանումի առեն անհատական կարողութեան ու հմտութեան հետ նկատողութեան առնելով նախարարներու աստիճանն ալ, Խորէնի կը վստահի աջ բազուկը (Փարպ., էջ 225):

ԽՈՐԷՆ ՎՐԻՒԻ որդին եւ Գաղիչոյի եղբայրն ըլլալու է⁹: Համախոհ է Վարդան Մամիկոնեանի եւ անոր հետ «Ջերմեռանդն սիրով ճեպէին մարտիրոսութեան ժամուն պատահել» (Փարպ., էջ 198): Կ'երթայ Աղուաններու երկիրը եւ Վարդանի ձախակողմեան բանակասիւնը Հմայեակ Դիմաքսեանի հետ կ'առաջնորդէ ու կը կառավարէ (անդ., էջ 204): Աղուաններու օգնութեան գուպարածներու մէջ հաւանօրէն պատերազմական կարողութիւն ցուցադրած է Խորէն,

⁹ Լէօ Ռչտունի եւ Խորխոռունի տոհմերուն բաժանումի — Վարդանի եւ նմանապէս Վասակի հետ գործակցութեան — պատճառը կը համարի կառավարութենէն առաւել կամ նուազ պատիւ ու փառք ստանալը (Պատմ. Հայոց, Բ., Երեւան 1941, էջ 57):

որ Վարդան այդ պարագան ալ աչքի առջեւ ունենալով Աւարայրի վճռական պատերազմին մէջ՝ «Եւ կողմանն աջոյ կարգէր աւագ զերանելին մախագ Խորէն, հանդերձ երանելեաւն Թաթլաւ տեառն Վանանդայ եւ սուրբ արամբն Ներսէհիւ Քաջբերունով» (Փարպ., էջ 225 եւ Եղիշէ, էջ 185 ու 218) : Խորէնի վերջին պատերազմը կ'ըլլայ այս, զի «Նահատակեցան յազգէն Խորխոռունեաց երանելին Խորէն...» (Փարպ., էջ 227) : Եղիշէ կը գրէ՝ «Յազգէն Խորխոռունեաց Խորէնն կորովի իննեւտասն արամբ» (Պատմ., էջ 225) . Ն. Շնորհալին ոգեւորուած կ'երգէ . «Խոհական իմաստութեամբ, խոհեմացեալ անճառապէս, Խորէն խորհրդական եւ ծանուցեալ անուն բարի» (Շարական) :

Ի Պարսս գերի վարուած նախարարներու անուանացանկին մէջ Խորխոռունեաց տոհմէն ոչ ոք կը յիշուի : Անոնցմէ կ'ապրէր Գաղիշոյ, որ Վասակի արքանեակներէն էր եւ հետեւաբար ազատ՝ շղթայէ ու գերութենէ : Թէ իր հաշիւին գործող այս նախարարը — հասած մարգպետութեան — ե'րբ կը մեռնի չենք գիտեր :

Արդեօք անոր որդի՞ն է ԳԱՐՁՈՅԼ Խորխոռունի, որ Վահանի հետ նախապէս լաւ յարաբերութեան մէջ կը թուի ըլլալ եւ անոր պատերազմակից (Փարպ., էջ 395) : Ակոռիի մերձ Գարջոյլ, որ մաղխագ է, ահակ բանակը կ'առաջնորդէ (անդ., էջ 401)

եւ պատերազմը Հայերու ի նպաստ կը յառաջանայ, երբ «Առեալ Գարջուլայն մախազու զգունդն Կատչաց հանդերձ եւ այլ ապստամբօք հայ որերով եւ այնու եւս գընդաւն որ ընդ իւրն էին եւ յայլ կողմն կարթեալ ըստ աներեւոյթ ձորոցն խորութեան հասեալ կայր զկնի ուխտապահ զօրացն Հայոց ի կողմանէ, կարծեցեալ մտադիւր զնոսա յայնմ պարապութենէ կոտորելոյ զթշնամիան Աստուծոյ կամէր ի թիկանց կուսէ անկանել ի վերայ զօրացելոցն ի Քրիստոս եւ տանել զյաղթութիւն խարէութեամբ եւ անուն մեծ ժառանգել» (անդ, էջ 404)։ Բայց Վահան Մամիկոնեանի բանակը կը յաղթէ։

Յետագային Աղան Խորխոռունեաց եպիսկոպոսին թուղթին մէջ կը յիշուի «ԱՐՏԱՇԻՐ Հայոց Մախազ» (Գիրք թղթոց, էջ 42), ինչպէս եւ Բարգէն Կաթողիկոսի թուղթին մէջ կը հանդիպինք «Արտաշէ մաղխազէ» (անդ, էջ 48), զոր Օրմանեան կը պայծառացնէ՝ Արտաշիր Խորխոռունի (Ազգապատում, էջ 504)։ Իսկ Ներսէս Կաթողիկոսի՝ «Ուխտ»ին մէջ բազմաթիւ նախարարներու կարգին, սպարապետէն յառաջ կը դրուի «ԳԱՐՁՈՅՐ (Գարջոյլ) Հայոց մախազ (անդ, էջ 74)։ Կը յիշուի նաեւ Դատոյ Գարջուղեան մը (անդ, էջ 74)։ Ապա 768ին Պարտաւի ժողովի կը մասնակցի Վահրամ Խորխոռունի (Չամչեան, Պատմ. Հայոց, Բ., էջ 411)։

Մօրիկ կայսեր օրով հայ նախարարները

որ Վարդան այդ պարագան ալ աչքի առջեւ ունենալով Աւարայրի վճռական պատերազմին մէջ՝ «Եւ կողմանն աջոյ կարգէր աւագ զերանելին մախագ Խորէն, հանդերձ երանելեաւն Թաթլաւ տեառն Վանանդայ եւ սուրբ արամբն Ներսէհիւ Քաջբերունւով» (Փարպ., էջ 225 եւ Եղիշէ, էջ 185 ու 218) : Խորէնի վերջին պատերազմը կ'ըլլայ այս, զի «Նահատակեցան յազդէն Խորխոռունեաց երանելին Խորէն...» (Փարպ., էջ 227) : Եղիշէ կը գրէ՝ «Յազդէն Խորխոռունեաց Խորէնն կորովի իննեւտասն արամբ» (Պատմ., էջ 225) . Ն. Շնորհալին ոգեւորուած կ'երգէ . «Խոհական իմաստութեամբ, խոհեմացեալ անճառապէս, Խորէն խորհրդական եւ ծանուցեալ անուն բարի» (Շարական) :

Ի Պարսս գերի վարուած նախարարներու անուանացանկին մէջ Խորխոռունեաց տոհմէն ոչ ոք կը յիշուի : Անոնցմէ կ'ապրէր Գաղիշոյ, որ Վասակի արքանեակներէն էր եւ հետեւարար ազատ՝ չղթայէ ու գերութենէ : Թէ իր հաշիւին գործող այս նախարարը — հասած մարգալետութեան — ե'րբ կը մեռնի չենք գիտեր :

Արդեօք անոր որդի^օն է ԳԱՐՁՈՅԼ Խորխոռունի, որ Վահանի հետ նախապէս լաւ յարաբերութեան մէջ կը թուի ըլլալ եւ անոր պատերազմակից (Փարպ., էջ 395) : Ակոռիի մերձ Գարջոյլ, որ մաղխագ է, ահեակ բանակը կ'առաջնորդէ (անդ., էջ 401)

եւ պատերազմը Հայերու ի նպաստ կը յառաջանայ, երբ «Առեալ Գարջուլայն մախազու զգունդն Կատչաց հանդերձ եւ այլ ապստամբօք հայ որերով եւ այնու եւս գընդաւն որ ընդ իւրն էին եւ յայլ կողմն կարթեալ ըստ աներեւոյթ ձորոցն խորութեան հասեալ կայր զկնի ուխտապահ զօրացն Հայոց ի կողմանէ, կարծեցեալ մտադիւր զնոսա յայնմ պարապութենէ կոտորելոյ զթշնամիսն Աստուծոյ կամէր ի թիկանց կուսէ անկանել ի վերայ զօրացելոցն ի Քրիստոս եւ տանել զյաղթութիւն խարէութեամբ եւ անուն մեծ Ժառանգել» (անդ, էջ 404)։ Բայց Վահան Մամիկոնեանի բանակը կը յաղթէ։

Յետագային Աղան Խորխոռունեաց եպիսկոպոսին թուղթին մէջ կը յիշուի «ԱՐՏԱՆԾԻՐ Հայոց Մախազ» (Գիրք թղթոց, էջ 42), ինչպէս եւ Բարգէն Կաթողիկոսի թուղթին մէջ կը հանդիպինք «յԱրտաշէ մաղխազէ» (անդ, էջ 48), զոր Օրմանեան կը պայծառացնէ՝ Արտաշիր Խորխոռունի (Ազգապատում, էջ 504)։ Իսկ Ներսէս Կաթողիկոսի՝ «Ուխտ»ին մէջ բազմաթիւ նախարարներու կարգին, սպարապետէն յառաջ կը գրուի «ԳԱՐՋՈՅՐ (Գարջոյլ) Հայոց մախազ (անդ, էջ 74)։ Կը յիշուի նաեւ Դատոյ Գարջուղեան մը (անդ, էջ 74)։ Ապա 768ին Պարտաւի Ժողովի կը մասնակցի Վահրամ Խորխոռունի (Չամչեան, Պատմ. Հայոց, Բ., էջ 411)։

Մօրիկ կայսեր օրով հայ նախարարները

նախապէս կը միաբանին իրարու հետ Պարսիկներու ծառայութեան ենթարկուիլ, սակայն յետոյ «Հասեալ ի նախճաւան քաղաք, քաղտեցան խորհուրդք միաբանութեան, ոչ հաւատարմով միմեանց, ի բաց բաժնեցին զգանձն (զոր կը փախցնէին) եւ բանակեցան» (Սեբ. Պատմ. ի Հերակլ, Կ. Պ. 1851, էջ 80—81)։ Այս նախարարներէն է ԱՏԱՏ Խորխոռունի, որ վերստին Յոյներու ծառայութեան կը դառնայ եւ «Գնացին ի ծառայութիւն նորա...։ Իսկ զԱտատ Խորխոռունի փութանակի հանդերձ զաւրուն իւրոյ կոչէ թագաւորն ի պալատն եւ մեծարէ չքով եւ պատուով եւ տայ ինչս բազումս եւ գումարէ ի Թրակացիս» (անդ, էջ 83)։ Դարձեալ՝ «Էր սա (Ատատ) Պատրիկ մեծ վասն որոյ հրաման տայ թագաւորն (Մօրիկ) կոչել ի պաղատն եւ գնացեալ ի նա եւ թանասուն արամբք եւ մեծարեալ չքեղացոյց գնա եւ որ ընդ նմայն, ըստ արժանի վայելչական ընդունելութեան։ Ետ նմա անաւթս ոսկիս եւ արծաթիս եւ գանձս բազումս յոյժ» (անդ, էջ 110)։

Սակայն Ատատ իր ըրածին վրայ կը զղջայ եւ կամ նենգամտութիւնէ կը կասկածի եւ փոխանակ Թրակիա անցնելու, ուր կ'որոշուի որ երթայ, «Արկ նա ի միտս իւր ապստամբել եւ գնալ առ թագաւորն Պարսից...» (անդ, էջ 110)։ Նաւորդները հրապուրելով ու կաշառելով կը բռնէ Հայաստանի ճամբան։ Բաւական յառաջանալէ վերջ

անոր դիտաւորութիւնը կը հասկցուի՝ «Եւ ելեալ ընդդէմ սորա քաղաքաց զաւրք եւ ոչ կարէին զդէմ նորա ունել եւ ընդ ութն եւ տասն տեղի արարեալ նորա պատերազմն ի ճանապարհի յաղթող ամենայնի գտանէր»։ Կը հասնի Նախճաւան եւ Պարսիկներէն սիրով կ'ընդունուի։ Կը պաշարուի։ Բայց պարսկական նոր բանակի մը ժամանումին վրայ՝ Բիւզանդական զօրքը կը հեռանայ բերդէն, որուն մէջ էր ան։ Այն ատեն «նորա փութացեալ զնաց առ թագաւորն Պարսից», որ սիրով զինքը կ'ընդունի. «Մեծացոյց (զնա) պատուովք եւ ետ նմա զգանձս։ Եւ հրամայեաց ռոճիկ յարքունուստ»։

Մօրիկի մահէն յետոյ — Փոկասի օրով — Ատատ կը ցանկայ նորէն Բիւզանդիոն անցնիլ, սակայն՝ «Լուր եհաս ի լսելիս արքային (Պարսից) բանն, հրաման ետ կապել զնա ոտիւք եւ ձեռաւք եւ բրաւք սպանանել» (անդ, էջ 111)։ Կ'երեւայ թէ Ատատ յեղյեղուկ նկարագիր ունեցած է։

Ատատի եղբայրը կամ որդին է ԹէՌԴՈՍ Խորխոռունի, որ Բիւզանդիոնի կողմն է եւ Փոկաս կայսեր զօրավարներէն։ Ան Անգղ գիւղի բերդին մէջ է, երբ զայն Պարսիկները կը պաշարեն եւ «պատգամ արձակէին զի թողցեն զբերդն եւ զնասցեն իւրեանց կարասեալ եւ ամենայն կազմածոքն (Սեր., էջ 119)։ Թէոդո(րո)ս կը համաձայնի եւ բերդը Պարսիկներուն կը յանձնէ, սակայն պարսիկ

զօրավարը Թէոդոս չուզեր արձակ ու ազատ թողուլ եւ զինքը կը յորդորէ իր թագաւորին ներկայանալ: «Եւ արքայ Խոսրով սիրով ընկալաւ զնա եւ կարգեաց նմա ոռճիկս եւ հանդերձանս յարքունուստ» (անդ, էջ 120): Անկէ վերջ Թէոդոս երկար կեանք չ'ունենար վասն զի «Եղեալ կարծիս նենգութեան, հրամայեաց սպանանել (անդ, էջ 120):

Հաւանական կը համարիմ որ Ատատի որդին ըլլայ Վահան Խորխոռունի որ Հերակլի համակիր չէ, որ գլուխ կը վերցնէ, որ կ'աքսորուի եւ յետոյ ետ կը դարձուի¹⁰ (Սեր. 179, եւն): Ան պիտի ըլլայ անանուն Խորխոռունին որ Կոստանդին կայսեր առջեւ կ'ելլէ, երբ Կարին կը հասնի (անդ, էջ 218): Դարեր վերջ 995ին Աղբերկու Ս. Նշանի կոնդակին մէջ կը յիշուի Սարգիս Խորխոռունի, նաեւ ծանօթ է՝ Արտաւազդ Մախազունեաց տէր որ Ատոմ Անձեւացիի հրամանովը բացատրեաց զսուրբ պատուիրանս...¹¹» (Այրարատ, 1894, էջ 129. հմմտ. Զարբհանէլեան, Պատմ. հայ հին դպր., էջ 568):

¹⁰ Վահան Խորխոռունի որուն մասին օտար մատենագիրներն ալ բաւական տեղեկութիւններ ունին, կը նոյնացուի Անատաս Սինայեցիին հետ: Անոր նկատմամբ Հ. Ակինեան խոստացած է արտայայտուիլ (Հանդ. Ամս. 1930, էջ 368):

¹¹ Հ. Ինճիճեան կը կարծէ թէ Մալխազիւքի կամ Մալխասովսքի գերդաստանը շարունակութիւնն է Մալխազունիք (Խորխոռունիք) նախարարութեան (Հնախօսութիւն, Բ., էջ 198): Իսկ «Երկրագունդ»ի մէջ 1870, էջ 211) Խոռխոռոն գիւղի բնակիչներու համար կ'ըսուի՝ «Կ'երեւի թէ այս գիւղի բնակիչք Խոռխոռունեաց ցեղէն տեղած են»:

Բ.

ԳԻՄԱՔՍԵԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԳԻՄԱՔՍԵԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ

1. ԳԻՄԱՔՍԵԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ

Դիւցազնական դէպք մը պատճառ կ'ըլլայ, որ Արտաշէս Բ. Արշակունի թագաւորը քաջարի Գիսակի տունը նախարարական աստիճանի բարձրացնէ: Անիկա գահախնդիր արքայորդիին՝ կեանքը փրկելու եւ աթոռ ապահովելու համար իր կեանքը կը զոհէ: Խորենացին կը գրէ՝ «Եւ անդ էր տեսանել կոտորած անհնարին զգնդի Երուանդայ եւ զգօրաց Միջագետաց: Եւ ի խառնակել այսպիսի ճակատուց, պատահէն Արտաշիսի արք քաջք Տաւրացիք, որոց զոգիս ի բաց եղեալ, Երուանդայ պայմանաւորեալ սպանանել զԱրտաշէս: Որոց դիպեալ հետի ընդ մէջ անցանէր Գիսակ որդի ստնտունին Արտաշիսի, եւ սատակեալ զնոսա, ուր եւ զկէս դիմաց նորա ի վայր բերեալ սուսերաւ, զյաղթութիւն ստացեալ մեռանի ի վերայ այսպիսեացս» (Պատմ. Հայոց, Վենետիկ 1881, էջ 263—264): Եւ այդ պատճառով իր տունն ու յաջորդութիւնը անկէ վերջ կը կոչուի Դիմաքսեան կամ Դիմակէսեան» (Հմմտ. անդ, էջ 268):

Գարագաշեան Խորենացիին այս ստուգարանութեան մասին չատ ուշիմօրէն կը

խորհրդածէ՝ «Դիտել արժան է նախ թէ հայերէն նա որ կորոյս զկէս դիմացն, ըստ օրինաց բարդութեան կարէ կոչուիլ կիսադէմ, բայց թէ կարէ կոչուիլ նաեւ Դիմակէս, չենք գիտեր: Եթէ Դիսակ յետ կորուսանելոյ զկէս դիմացն ապրէր, թերեւս կոչուէր Դիմակէս կամ Կիսադէմ, ուստի եւ ցեղ նորա Դիմակիսեան, որ կարաց աղաւաղմամբ կամ կրճատմամբ լինել Դիմաքսեան...: Դիսակ մեռաւ ի կռուին՝ ի հատանելոյ կիսոյ դիմացն, ուստի եւ չկարէ կոչուիլ դիմակէս: Այն որ յետ կորուսանելոյ զաչս կամ զձեռն իւր կ'ապրի, կրնայ կոչուիլ կոյր կամ ձեռնատ: Բայց նա որ աչաց կամ ձեռաց կորըստեան սլատճառաւ կը մեռնի, չի կոչուիր կոյր կամ ձեռնատ: Միով բանիւ Դիմաքսեան կոչումն այն ցեղին կրնայ ունենալ այլ պատճառ մեզ անծանօթ» (Քննական Պատմ. Հայոց, Գ., Թիֆլիս 1895, էջ 288):

Նման խորհրդածութիւն ունի նմանապէս Հ. Ալիշան «Իսկ հասարակաց անուն սոցին տուաւ ի սուսերահար կտրելոյ մասին գլխոյ Կամսարայ¹ նահապետի համանուն տոհմին, որ ի սլարսիկ լեզու նշանակէ կիսազլուխ կամ կիսադէմ, յորմէ եւ Դիմակէս ասելի էր քան Դիմաքսեան, եւ այս ընդ երկ-

¹ Հմմտ. Կողեան Հ. Ս., Կամսարականները, Տեարք Շիրակայ եւ Արշարունեաց, Վիեննա 1926, էջ 11, Աճառեան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, Բ., էջ 577):

բայութեամբ արկանէ զաւանդութիւնն»
(Այրարատ, էջ 429) :

Կը խորհիմ թէ Դիմաքս կամ Դիմաքսէս
անունէն ծագած ըլլայ Դիմաքսեան տոհմա-
նունը, եթէ կ'ուզուի անունէ մը կամ բառէ
մը ստուգարանել :

2. ԳԻՄԱՍՓՍԵԱՆՆԵՐՈՒ ԵՐԿԻՐԸ

Ահա նախարարական գործօն եւ երկա-
րատեւ կեանք ունեցող տոհմ մը, որուն ժա-
ռանգութիւնն ու երկիրը կը մնայ անծանօթ :
Հ. Ինճիճեան կտրուկ կը գրէ՝ «Այլ ոչ յի-
շատակի երկիր այսր տոհմի» (Հնախօսու-
թիւն, Բ., Վենետիկ 1835, էջ 171) : Յաւա-
լին այն է որ սոյն զարմին գործունէութիւն-
ներու վայրերէն եւս չէ կարելի աղօտ գա-
ղափար մը կազմել թէ ո՞ւր ան հասակ նետեց
ու զարգացաւ եւ ազգին տուաւ ընտիր անձ-
նաւորութիւններ :

Տոհմին ճիւղերէն մէկը կոչուելով «Շի-
րակա Դիմաքսեան» (հմմտ. վարը) Հ. Ալի-
շան կը մտածէ «Գուցէ ի Շիրակ բնակելով
այսր տոհմի» (Այրարատ, էջ 429) :

3. ԳԻՄԱՍՓՍԵԱՆՆԵՐՈՒ ԲԱՐՁՆ ՈՒ ԱՍՏԻՃԱՆԸ

Գահնամակին մէջ չորս ճիւղի բաժնուած
կը գտնենք Դիմաքսեան նախարարական
տոհմը. «ԼԴ. Դիմաքսեան, ԼԵ. Բուխա Դի-
մաքսեան, ԼԷ. Այլ Դիմաքսեան եւ ԿԷ. Շի-

րակա Դիմաքսեան» (Այրարատ, էջ 430—431) : Իսկ Մեսրոպ Երէցի տուած 400 բարձերու մէջ Դիմաքսեանները դրուած են 58րդ աստիճանի վրայ (Պատմ. Ս. Ներսէսի Պարթեւ, Վենետիկ 1853, Զ., Սոփերք, էջ 34) :

Նախարարներու համախումբ յիշատակութիւններու ատեն Դիմաքսեան տոհմը ընդհանրապէս մէջ տեղերը կը յիշուի, որով կը հաստատուի թէ նախադասերէն եւ վերջադասերէն չէ (հմմտ. Փարպեցի Ղ. Պատմ. Հայոց, Վենետիկ, 1933, էջ 135, 179, 373 եւ Եղիշէ, Պատմ. Վարդ., Վենետիկ 1893, էջ 185, 369 եւն եւն) :

Դիմաքսեանները հայ բանակին կու տային 300 պատերազմիկ (Այրարատ, էջ 424) :

4. ԳԻՄԱՔՍԵԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԸ

Արտաշէս Բ. Արշակունի թագաւորին ստնտուին — որուն անունը չէ հասած մեղի — որդին է ԳԻՍԱԿ, որ գահախնդիր արշակունի ժառանգին իրաւունքն ու կեանքը փրկելու համար ինքզինքը արիարար վտանգի մէջ կը նետէ ու կը զոհուի : Երախտապարտ Գահակալն անոր սերունդէն ՆԵՐՍԷՍ նախարարական բարձի ու աստիճանի կը հասցնէ եւ հողով կը ճոխացնէ : Խորենացին կ'աւանդէ. «Եւ զՆերսէս զորդի որդւոյ ստընտուին Գիսակայ ազգ զնա սերելով, անուն

կոչէ զնահատակութեանց հօրն Դիմակիսեան, քանզի որպէս ասացաքն, զկէս դիմացն սուսերաւ ի վայր բերին ի վերայ Արտաշիսի» (Պատմ., էջ 268, հմմտ. եւ էջ 264) :

Բայց Դիմաքսեաններու պատմական առաջին ներկայացուցիչը կարելի է նկատել ՎԱՐԱՋ որ Դանիէլ քորեպիսկոպոսը — Յուսիկ հայրապետին մահէ վերջ — կաթողիկոսական աթոռի վրայ բազմելու կը հրաւիրէ (Փ. Բուզանդ, Պատմ. Հայոց, Վենետիկ 1933, էջ 49) :

Վարազի տնէն է ԱՇԽԱԴԱՐ, որ գրեթէ առասպելական դժուարութիւններու յաղթելով Արշակ Բ. Թագաւորին գանձերը Խոսրով Թագաւորին մօտ կը փախցնէ եւ անկէ կը ստանայ գիւղեր եւ դաստակերտներ (385ի ատենները, Խոր. Պատմ., էջ 493—497) : Հետաքրքրական է Խորենացիի սախօսքին վերջին մասը «Տայ նոցա գեւղս եւ դաստակերտս ընտիրս եւ յարմարս յայնոցիկ ժառանգութենէ, որք ի բաժնոյն Պարսից մնացին առ Արշակայ (անդ, էջ 497) . այսպէս գոնէ թեթեւ ակնարկութիւն մը կ'ըլլայ Դիմաքսեաններու եթէ ոչ մշտնջենական գոնէ առժամանակեայ հողերու մասին :

Տարիներ յետոյ Վարդան Մամիկոնեանի կողքին կը կենայ ՀՄԱՅՆԱԿ Դիմաքսեան, որ Աշտիշատի ժողովքին կը մասնակցի, եւ կը մնայ հաւատարիմ իր հաւատքին ու նմանապէս քաջ սպարապետին : Անիկա մէկն է

անոնցմէ, որոնք կը համոզեն Վարդան յունական հողերը չանցնիլ եւ տառապանքի այդ ծանր օրերու կրօնի ու հայրենիքի համար սմէն դժուարութեան կուրծք տալ եւ անոնց պաշտպան կանգնիլ (Փարպ., էջ 135 եւ 179): Վարդան կը համակերպի եւ երբ թշնամիներէն վտանգուած Աղուաններու օգնութեան կը փութայ իր բանակին մէջ կ'առնէ Հմայեակ Դիմաքսեան եւ անոր տոհմէն դեռ ՄՈՒՇ, ԳԱԶՐԻԿ եւ ԹԱԹՈՒԼ, որոնք գուցէ Հմայեակի հետ կապուած են եղբայրութեան կամ որդիութան արիւնով: Դիմաքսեանները աննախնիաց քաջութեամբ կը կռուին, բայց Մուշ պատերազմի վայրին որպիսութեան անտեղեակ, թանձրախոր մօրերու կը հանդիպի եւ դիւցազնական մահով իր մահկանացուն կը կնքէ, իսկ Գազրիկ կը վիրաւորուի: Ահա թէ ինչպէս կը նկարագրէ Պատմագիրը. «Յորս նախագոյն յառաջացեալ ի տեղի մարտին Կամսարականն Արշաւիր եւ Մուշ սեպուհն (քիչ մը առաջ զինքը կոչած է «զաւագ սեպուհ»): Դիմաքսենից, որք յանդիտութենէ տեղեացն դիպեցան թանձրախոր սաստիկ մօրից, Կամսարականն Արշաւիր եւ Մուշ յառաւելապէս դիմեցմանէն երիվարացն անկեալք ի տիղմն հանդերձ երիվարօքն խրէին, անդ կատարեալ պսակէր երանելի սեպուհն Դիմակսենից ի Նիխորականաց» (Փարպ., էջ 204, ուր կայ «Նիխորականայ», զոր սրբագրել կ'առաջարկեմ ի Նիխորականայ կամ ի

Նիխորահանաց, հմմտ. նոյն պատերազմի մասին նաեւ Եղիշէ, էջ 140—141 եւ Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմ. Աղուանից, էջ 130) :

Գաղբիկ կը բուժուի իր վէրքերէն եւ քիչ վերջ երեք Դիմաքսեաններն ալ Աւարայրի դաշտը կը փութան, միշտ հաւատարիմ ու գործակից Մամիկոնեան Սպարապետին, որ գիտէ զանոնք գնահատել : Պատերգամի ատեն արիարար կը կռուի, բայց ինքն ալ «Իմաստունն Հմայեակ», Սպարապետին վիճակակից կ'ըլլայ, իսկ Գաղբիկի անունը մեռած նախարարներու եւ սեպուհներու ցանկին մէջ չենք գտներ, ինչպէս եւ Պարսկաստան գերի տարուան աւագանիին շարքի մէջ, եւ հետեւաբար կարելի է խորհիլ թէ Աւարայրի ճակատամարտէն մինչեւ հայ նախարարներու կալանաւորումի ժամանակաշրջանին մէջ մեռած ըլլայ եւ կամ այնպիսի պարագայի մէջ կը գտնուէր որ Պարսիկներուն Ֆրասակար չէր կրնար ըլլալ (Փարպ., էջ 22, Եղիշէ, էջ 185, 225) : Հմայեակին հետ նոյն պատերազմին մէջ կ'իյնան քսան եւ երկու այրեր, արդեօք ասոնցմէ մէկը Գաղբիկը չէ՞ : (Եղիշէ, էջ 225) :

Թաթուլ՝ կալանաւորուած Պարսկաստան կը տարուի ՍՍՏՈՅ Դիմաքսեանի եւ երկու ընկերի հետ՝ միւս հայ նախարարներու բախտակից (Եղիշէ, էջ 369) : Այս չորս Դիմաքսեաններու հետ ապրած կ'ըլլայ նաեւ

Զիկ Դիմաքսեան, որ Շահապիւմանի ժողովին մէջ է որ միայն կը յիշուի (Հանդէս Ամսօրեայ, 1949, էջ 79—170, կարեւոր էջ 90) : Կը կարծեմ թէ Գաղրիկ եւ Զիկ անունները պէտք է իրարու միացնել :

Վահան Մամիկոնեանի աջակից ու նիգակակից է նախորդներէն մէկուն շառաւիղը ՈՐԴԻ, որ Խոսրովակերտի քովեր «լաւարար եւ զքաջութիւն գործոց» ցուցնելով Հազարաուսիտի դէմ կը կոուի եւ քաջերու մահովը կ'անմահանայ (Փարպ., էջ 469) :

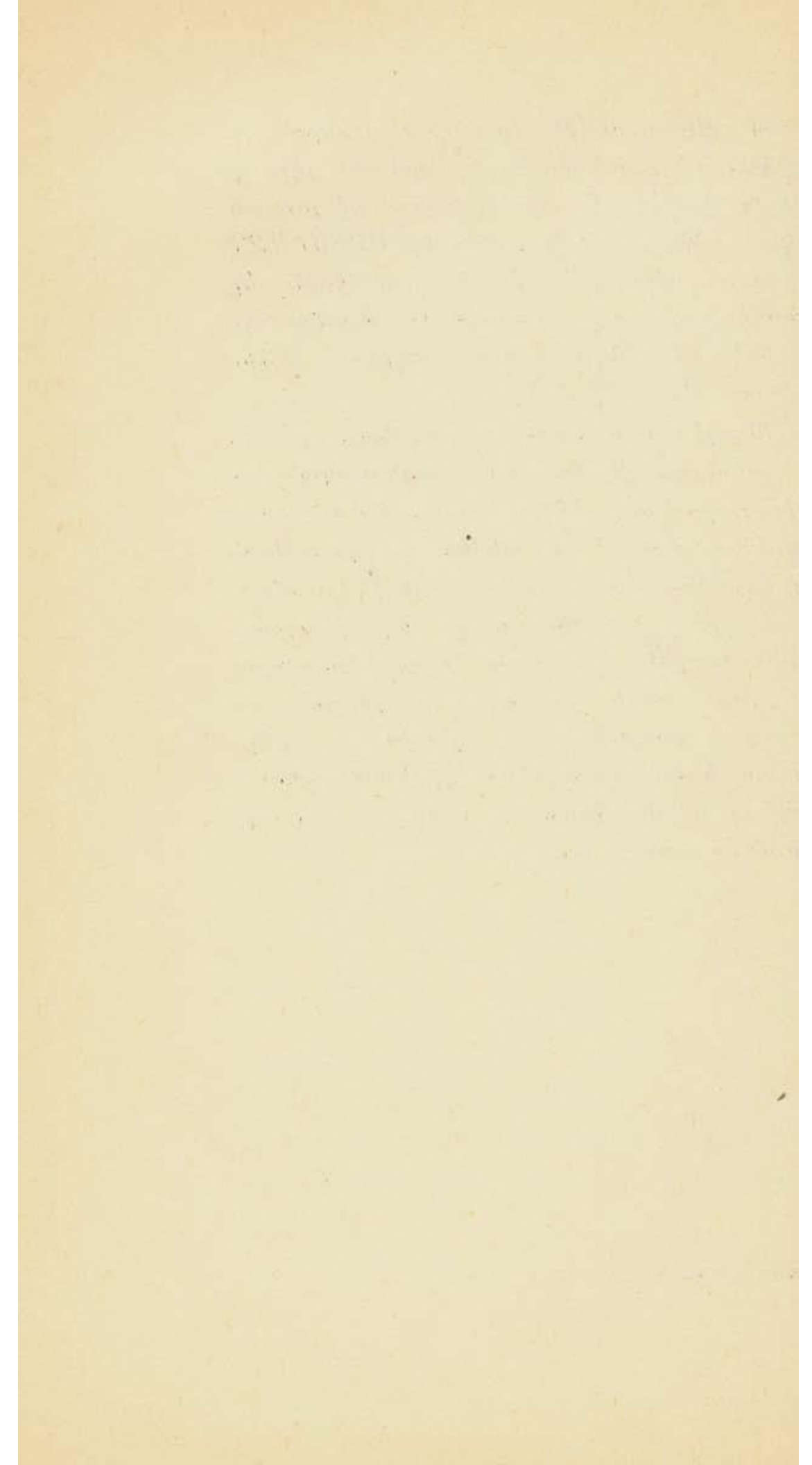
Իսկ Ներսէս կաթողիկոսի գումարած ժողովի կը մասնակցին ՍԱՀԱԿ, ՄՈՒՇԵՂ, ԳՐԻԳՈՐ եւ ՎԱՐԴ ի Հմայական, գուցէ Հմայեակ Դիմաքսեանի սերունդէն (Գիրք Թղթոց, Թիֆլիս 1901, էջ 74) :

Բաւական վերջ՝ Սմբատ մարզպանի տան հաւատարիմն ու անոր կամակատարն է ՄԵՀՐՈՒ Դիմաքսեան ինչպէս Սերէոս կը գրէ «Տայ ի ձեռն Միհրուի ուրումն առն երանելոյ, զոր կարգեալ էր ի վերայ տան իւրոյ հաւատարիմ եւ կամակատար, որ ի տանէ Դիմակսեանից» (Պատմ., Կ. Պ. 1851, էջ 109) : Իսկ անոր քաջ զօրավարներէն է ՍԱՐԳԻՍ Դիմաքսեան, որ Քուչաններու կը յաղթէ (անդ, էջ 104—105) : Մինչ անունները լռուած Դիմաքսեաններ Կոստանդին կայսեր կը ներկայանան, երբ անիկա Կարին կ'իջեւանի (անդ, էջ 218) :

Սեւ վարագոյր մը Դիմաքսեանները

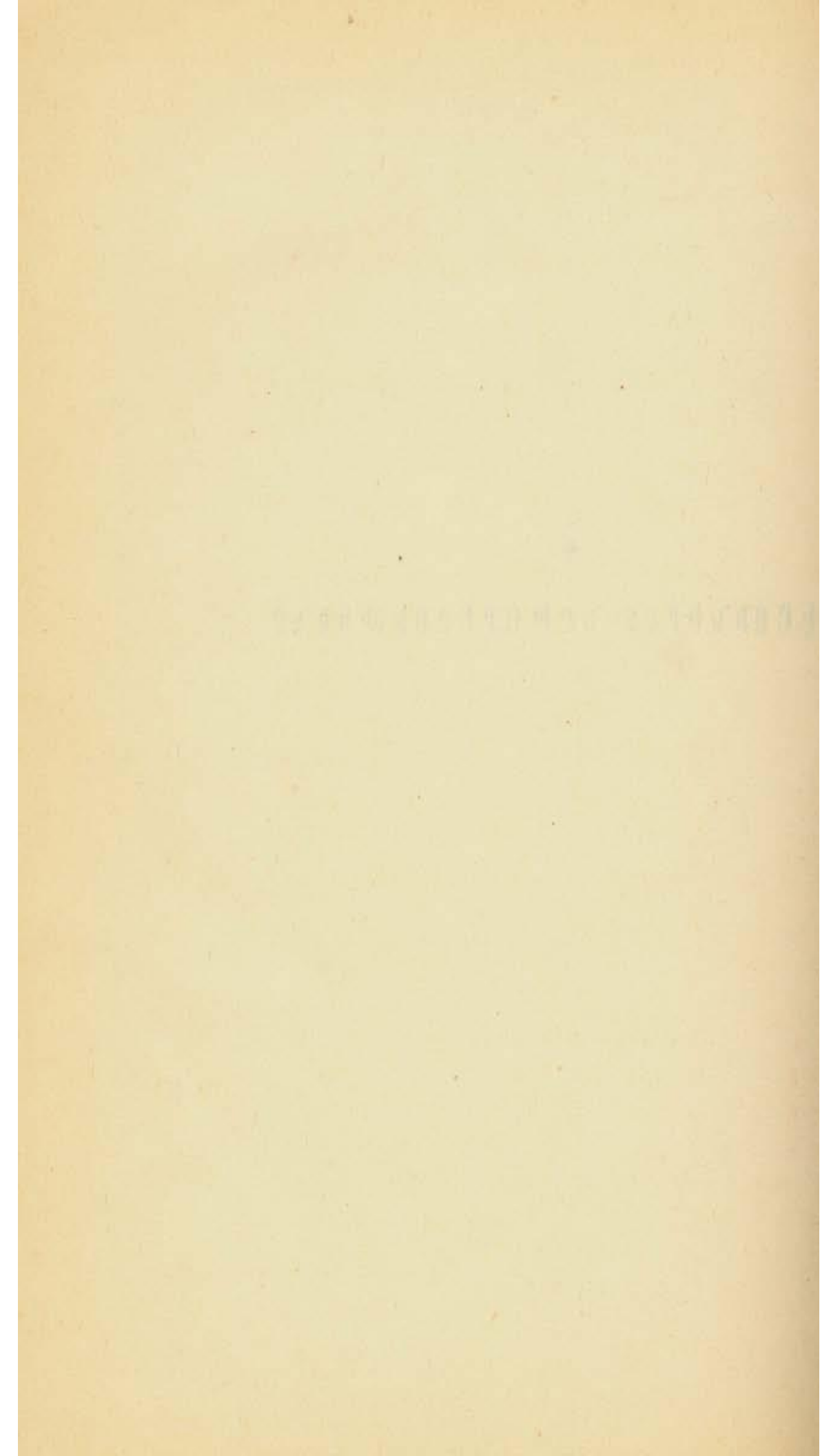
պատմութեան բեմին վրայ մեր աչքերէն կը ծածկէ: Դիմաքսեան մը — արժանի չէր որ անունը տրուէր եւ այս պատճառով լուած է կամ աննշան մէկն էր — իր ԱՐՏԱԻԱԶԴ եղբայրը անողորմ Հաբիր դահիճին կը յանձնէ եւ սա «չարաչար մահուամբ» կը մեռցնէ «երանելի այրն», թերեւս 654ին (հմմտ. Սեր., էջ 333):

Ինչպէս այս համառօտ մենագրութենէն կը տեսնուի Դիմաքսեան ազնուական ու նախարարական տոհմը հայ ազգին տուած է հայրենասէր ու ընտիր անձեր՝ աննկատ թողլով եղբայրատեաց անանուն այն մէկ դէմքը, որ սեւ բիծ մըն է այն դարմին գեղեցիկ պատկերին վրայ եւ կամ շուք մը, որ միւսներու դէմքերը աւելի ցայտուն կը ցուցնէ: — Ստուգիւ ցաւալի է որ այսպիսի լաւ գերդաստանի մը անդամներու քիչերուն անունները եւ անոնց կեանքէն քանի մը դրուագներ մեզի հասած են:

Գ.

ԱԿԷԼՑԻՆԵՐՈՒ ՆԵԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԱԿԷԱՅԻՆՆԵՐՈՒ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ

1. ԱԿԷԱՅԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ

Ակէացի նախարարութեան ծագումի մասին Մ. Խորենացի կ'արտայայտուի՝ «Նոյնպէս եւ զԿորդուացիս, զԱնձեւացիս, զԱկէացիս ի նոյն դաւառաց» (Պատմ. Հայոց, Վենետիկ 1881, էջ 177. հմմտ. եւ Վարդան Արեւելցի, Պատմ. Հայոց, Վենետիկ 1862, էջ 81)։ Սակայն այնպէս կ'երեւայ թէ Ակէացիները ուրարտական սերունդէ ըլլան եւ Ակէացի պէտք է նոյնացնել Ակուտնի հետ (Բասմաճեան Կ., Իսկական Պատմութիւն Հայոց, Կ. Պ. 1914, էջ 56 եւ Քասունի Ե., Նախահայկական Հայաստան, Պէյրութ 1950, էջ 448)։

2. ԱԿԷԱՅԻՆՆԵՐՈՒ ԲԱՐՁՆ ՈՒ ԱՍՏԻՃԱՆԸ

Մինչ Խոսրովեան-Ներսէսեան 400 բարձերուն մէջ Ակեայք շատ վերջերը կը յիշուին, Քահնամակին հայ նախարարութիւններու շարքին մէջ ԽԴ. օղակը կը կազմեն (Մեսրոպ Երիցու Վարք Ս. Ներսէսի Պարթեւի, Սոփերք Զ. Վենետիկ 1853, էջ 35 եւ Ալիշան, Այրարատ, Վենետիկ 1890, էջ 429 եւ 431)։ Անոնք հայ բանակին կու տային 300 այր պատերազմող (Ալիշան, անդ, էջ 424—425, տախտակ)։

3. ԱԿԷԱՅԻՆԵՐՈՒ ԵՐԿԻՐԸ

Վասպուրականի Արտազ դաւառին կից է Ակէ դաւառը, որ շատ փոքր եղած է եւ յետագային Արտազի հետ միացած՝ մէկ դաւառ կազմած: Անոր քաղաքներու եւ գիւղերու մասին շատ դոյզն տեղեկութիւններ հասած են (Ինճիճեան Հ. Ղ., Ստորագրութիւն Մեծին Հայոց, Վենետիկ 1822, էջ 201 եւ Հիւրչման Հ., Հին Հայոց տեղւոյ անունները, Վիեննա 1907, էջ 219 եւ 224):

Եպիսկոպոսներէն կը յիշուի Հոռոմանոս, 554ին (Գիրք Թղթոց, Տփղիս 1901, էջ 70): Ուստի կ'երեւայ թէ Ակէ Զ. դարուն կարեւոր նշանակութիւն ստացած է, ոչ միայն ունեցած է իր իշխանն ու զօրքը, այլ եւ թեմ եղած է սեպհական եպիսկոպոսով (Ակինեան Հ. Ն., Եղիշէ վարդապետ եւ իւր պատմութիւնն Հայոց պատերազմին, Վիեննա 1936, էջ 330): Ակէացիներու եպիսկոպոսութիւնը Ս. Լուսաւորչէն հաստատուած կ'աւանդուի (հմմտ. Ուխտանէս, Պատմ. Վարչապատ 1871, էջ 100):

ԱԿԷԱՅԻ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԸ

Ակէացիները շատ ուշ պատմութեան բեմին վրայ երեւան կու գան:

Մինչ ուխտապահ եւ կրօնի հաւատարիմ Ակէացիներ Վարդան Մամիկոնեանի հետ Արտազ կը փութան Աւարայրի դաշտին վրայ

հաւատքի ու հայրենիքի համար արիարար պատերազմելու (Եղիշէ, Պատմ. Վարդանանց պատերազմին, Վենետիկ 1893, էջ 186), «Իշխանն Ակէոյ Ընջուղ անուն» Վասակ Սիւնիի համամիտ է եւ համագործակից (անդ, էջ 173) : Հետաքրքրական է որ Ղ. Փարպեցին Ակէացի անունն անգամ յիշատակած չէ :

Դարեր կը սահին ու կ'անցնին եւ ահա կը տեսնուին ԳԵՈՐԳ ԱԿԷԱՅԻ. որ մարտիրոսական մահով իր կեանքը կը կնքէ (Թ. Արծրունի, Պատմ. տանն Արծրունեաց, Կ. Պ. 1852, էջ 157), եւ ՎԱՍԱԿ, որ Գուրգէն Արծրունիի բանակին մէջ քաջարար կը մարտնչի Արեան լիճի մօտ, Բուղայի օրով, Թ. դարուն : Հայերը պատերազմը թէեւ կը շահին, բայց իրենց յաղթութենէն չեն կրնար օգտուիլ եւ քիչ վերջ Գուրգէն շղթայակապ կ'ուղարկուի Սամառա (իսկ Բուղայ 855ին Հայաստանէն կը հեռանայ) : Թովմաս Արծրունիին «Եւ Ակէացիքն եւ Վասակ» յոգնակի ձեւը նկատի ունենալով կը խորհիմ՝ թէ Ակէացի իշխանի մը կամ իշխաններու անուն լռուած է եւ կամ պակաս կայ : Նաեւ կը կարծեմ թէ կարելի է լրացնել «Յիսէ»ով, որ կամ լռուած եւ կամ ճշտագոյնս շփոթութեամբ յառաջ դրուած՝ Ընտրունիք նախարարութեան կցուած : Գուցէ կարելի է նմանապէս Թադէոսի եւ նոյն իսկ Շերեփի անունները յաւելուլ (անդ, էջ 164) : Կարելի է նմանապէս խորհիլ որ Վասակ ու-

րիչ տոհմէ է եւ Ակէացիներու իշխաններու անունները զանց առնուած են :

ՅԻՍԷ Հայրենասէր ու աներկիւղ զօրավար է : «Եւ եկին տալ պատերազմ ընդ ամրոցին Վան քաղաքի եւ զի ի գնալ Աշոտի թողեալ էր անդ զտիկինն Վասպուրականի զՍեւայ եւ զպատրաստութիւն պատերազմողական մարտի ամրոցին հաւատացեալ էր Յիսէի եղբօր Թադէոսի, որոց Շերեփայ որդիք անուանէին, ի յԱկէացի տոհմէ, քաջամարտիկք եւ հմուտք պատերազմողական յարդարմանց եւ ետուն պատերազմ անդ զաւուրս ի. եւ ոչ կարացին ստնանել, այլ զպարտութիւն քան զյաղթութիւն յինքեանս ձգէին ի ձեռանէ Յիսէի, մինչ պակասել պատրաստութեան բերդին, մանաւանդ ջրոյն սակաւութեան, որք յակամայ կամս լքին զմարտն եւ ցածուցին զպատերազմն եւ ետուն զամուրն ի Գադիկ» (անդ, էջ 262—263) :

ՇԵՐԵՓ անունը կամ յորջորջանքը միայն Ակէացի զօրավարներու յարաբերութեամբ կը յիշուի :

Շերեփի միւս որդին է ԹԱԴԷՈՍ, որ ուրիշ քանի մը իշխաններու հետ «Տեսեալ... անտանելի մնալով առ զիպուածս, զոր ինչ գործեաց Ապումրուան ելին գնացին առ Ատոմ որդի մեծին Գուրգենայ յամուրն Կանդուար գտանել զելս իրացն... : Սոքա ամենեքին աղխիւ եւ ընտանեօք իւրեանց եւ զհայրենիս իւրեանց թողին ի վերայ մտերմութեամբ

հպատակութեան որդւոցն Դերանկին...» : Անոնք գերադաս կը համարին պանդխտութեան մէջ չորարեկ հաց ծամել եւ կարօտէ տառապիլ քան թէ բանտի մէջ տեսնել իրենց իշխանին որդիները, որոնց «Սրտի մտօք ի մանկութենէ զհարկս ծառայութեան հատուցեալ էին» (անդ) :

Թաղէոս իր քաջութեամբ մեծ անուն ու հռչակ կը վայլէ՝ «Յայնժամ ամրացեալ նստէր ի Շամիրամ բերդին Թաղէոս անուն ի յԱկէացի տոհմէ, Շերեփայ որդի ծանուցեալ... : Սա իրրեւ զԿորիւն առիւծու ի մորւոջ իւրում նստէր վարեալ... որ անսայթաք հաւատով յառաջացաւ առ աւարտումն պատերազմի փութացեալ եւ ելեալ յամրական տեղւոյն սակաւածեոն զաւրականաւն, որ պահէին զպահպանութիւն Շամիրամ բերդին եւ սլացեալ իրրեւ զարծիւ ի վերայ որսոյ, պատահէին անհուն բազմութեան ի Փայտակչտան գեօղ» : Թաղէոս բազմութենէ վախցող չէ եւ աննման քաջութեամբ կը կռուի ու թշնամին իր առջեւ ծունկի կը բերէ եւ «խնդրեցին զապրուստ ի սրոյ քաջամարտիկ ախոյանէն Շերեփեանն Թաղէոսի» (Թ. Արծ., էջ 290—291) : Այս յաղթութեամբ Վասպուրական ժամանակ մը շունչ կ'առնէ :

Թաղէոս կը գրուատուի իրրեւ միամիտ ու քաջասիրտ, որ «բազում գործս արութեան ցուցեալ ի պատերազմունս, պայծառ եւ երեւելի եղեալ փայլէր ի մէջ զօրաց Հայաս-

տանեայց: Սա էր լի գործովք բարեաց, ի տուրս աղքատաց զուարթառատ սրտիւ, ժրագլուխ եւ փոյթ ի վարդ եկեղեցեաց, ընդունող որրոց եւ այրեաց եւ հանգուցիչ ամենայն աշխատելոց»: Անոր լրտեսներ ներկայանալով կը պատմեն՝ «Ահաւասիկ զօրք այլազգեացն անցին յաշխարհն մեր յայսմ գիշերի անթիւ բազմութեամբ»: Եւ ան անխռով ու հանգիստ իր բանակը կը հաւաքէ, հոգ չէ թէ սակաւ մարտիկներէ կազմուած եւ կը դիմէ Գերաղայ դաշտը: Թշնամին ահարեկելով պարտութեան կը մատնէ: Նաեւ շատ գերի կը բռնէ:

Գազիկ Արծրունին անոր արիութիւնը եւ գործը կը գնահատէ՝ «Բազում եւ երեւելի պարգեւօք շքեղացուցեալ նախապատուէ զյաղթող այրն Թաղէոս» (Թ. Արծ., էջ 316—317): Արժանի էր գնահատութեան, զի անձ ու շահ մոռցած՝ հայրենիքի բարիքին նուիրուած էր անվերապահ:

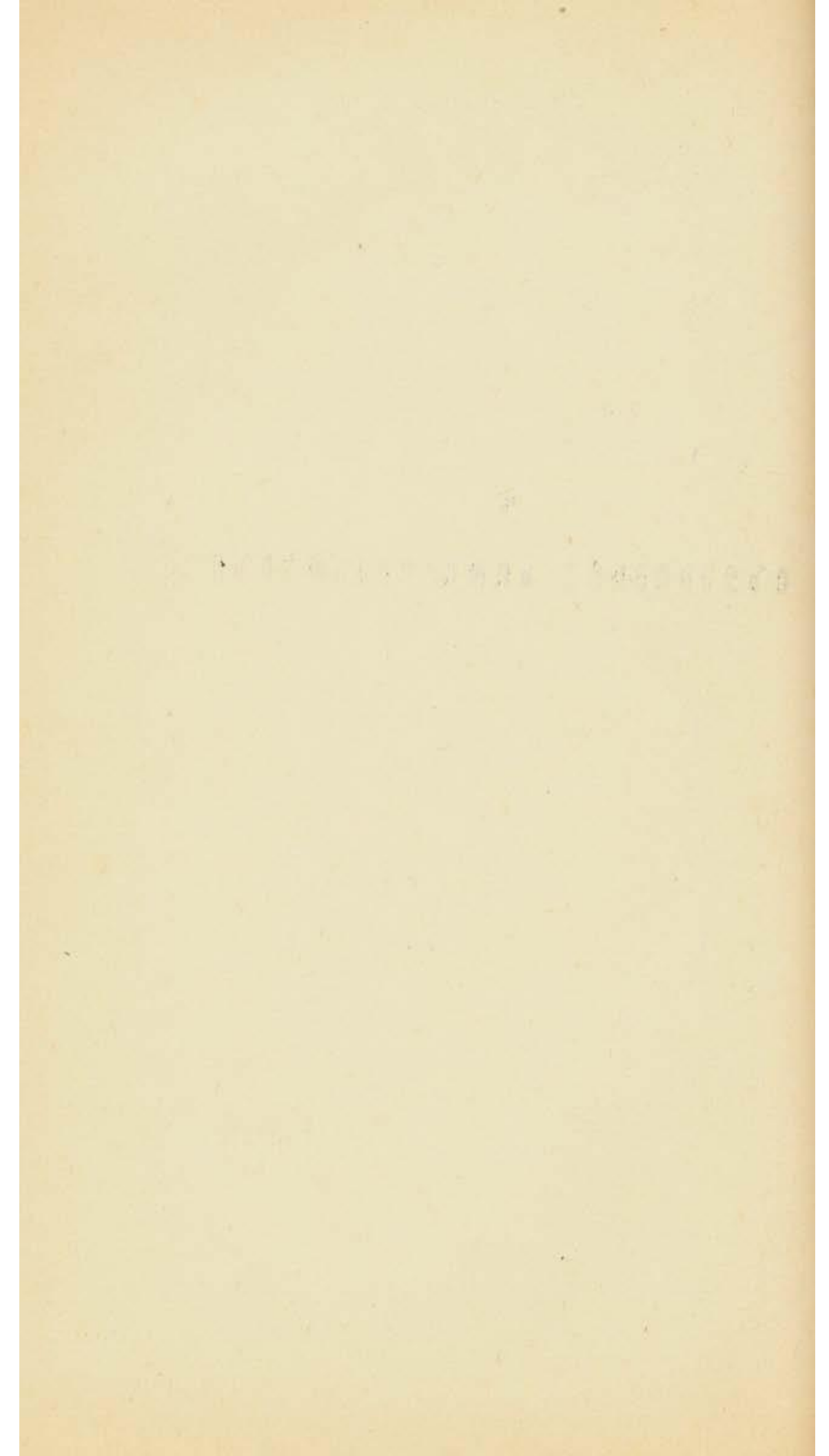
Թաղէոսի համաձնունդ եւ կորովի եղբայրն է ՇԱՊՈՒՀ, որ հասու ըլլալով թէ Պարսկահայոց «գոեահ»ը Մարդաստան մտած՝ արիւն կը հեղու եւ աւեր կը գործէ՝ «Ելեալ ի վերայ Պարսկահայոց գոեհացն եւ անդ բազում նահատակութիւն քաջութեան ցուցեալ յոլովից գերելոցն ընդարձակեաց, հանելով զաւարն ի ձեռաց նոցա» սակայն սրով դժբախտաբար կը վիրաւորուի եւ ճուաշ գաւառի Գիւղիկ գիւղին մէջ կը մեռնի (անդ, էջ 291):

Շերեփի այս երեք կորիւնները Թ. դա-
րու չորրորդ քառորդին երեւան կու գան ու
կը հեռանան:

Ակէացիները հայրենասէր եւ աներկիւղ
իշխաններ եղած են: Միայն Բնջուղ է՝ որ
անոնց պատիւ չի բերեր:

Դ.

ՈՆՉԵԻԱՅԵԱՅ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԱՆՁԵՒԱՅԵԱՅ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ

ԱՆՁԵՒԱՅԵԱՅ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ

Մովսէս Խորենացի կը վկայէ թէ Անձեւացեաց կամ Անձաւացեաց նախարարական տոհմը կը սկսի Վաղարշակ Արշակունիի օրով եւ անոր բարեհաճ կարգադրութեամբ՝ «Նոյնպէս եւ զԿորդուացիս, զԱնձեւացիս եւ զԱկէացիս ի նոյն գաւառաց» (Պատմ. Հայոց, Վենետիկ 1881, էջ 177)։ Միեւնոյն պարագաները կը կրկնեն յետագայ պատմագիրները (այսպէս՝ Ստ. Ասողիկ, Պատմ. Տիեզ. Ս. Պետերբուրգ 1885, էջ 36. Վարդան, Պատմ. Հայոց, Վենետիկ 1862, էջ 31)։

Մինչ Հ. Ինճիճեան կը համարի՝ թէ գաւառը այդ անունով արդէն կնքուած էր եւ ապա անոր անունովը նախարարութիւնը կը հաստատուի (Հնախօսութիւն, Վենետիկ 1835, Բ., էջ 166), իսկ Հիւրշման հակառակը կը վարկանի (Հին Հայոց տեղւոյ անունները, Վիեննա 1907, էջ 303)։

Անձեւացեաց նախարարութիւնը կրնայ ուրարտական ծագում ունենալ՝ եզրակացնելով լոկ այն պարագաներէն, որ Վասպուրական ուրարտական երկիր էր եւ Ուրարտացիներէ սերած նախարարական տները գրեթէ ընդհանրապէս բարձր աստիճան ունէին —

ինչպէս Ռչտունիները եւ ասոնց կարգէն նաեւ Անձեւացիները¹ :

ԱՆՁԵՒԱՅԵԱՅ ԲԱՐՁՆ ՈՒ ՊԱՇՏՕՆԸ

Վոսմական Գահնամակին մէջ կայ .

«... է. Ռչտունեաց տէր,
Ը. Վահունեաց տէր,
Թ. Կասպէից տէր,
Ժ. Անձեւացեաց տէր»

(Ալիշան Հ. Ղ., Այրարատ, Վենետիկ 1890, էջ 430) :

Իսկ Մեսրոպ Երէցի Նախարարական ցանկին մէջ Անձեւացիք դրուած են իբրեւ ԼԵ. Նախարարութիւն (Պատմութիւն կամ Վարք Ներսէսի Հայրապետի, Վենետիկ 1853, Զ. Սոփերք, էջ 33) :

Պատմագիրներու քով կը հանդիպինք հետեւեալ դասակարգութիւններու :

Բիւզանդ. Յուսիկ Կաթողիկոսի շքադիր Նախարարներու անունները կը թուէ . 1. Վաղարշ իշխան Անձտայ, 2. Զարեհ, Նահապետ Ծոփաց, 3. Վարադ Շահունի, իշխան Ծոփաց, 4. Գնիթ, իշխան Հաշտենից, 5. Վորոթ, իշխան Վանանդայ, 6. Շահէն, իշխան Անձեւացեաց..., 12. Աբաս, իշխան Գնունեաց (Պատմ., Վենետիկ 1938, էջ 40) :

¹ Սանտալձեան Անտիա կը նոյնացնէ Անձեւացեաց դաւադիրն հետ (Ասորեստանեաց եւ պարսիկ արձանագրութիւնք, Վիեննա 1901, էջ 138 եւ 158) :

Ղազար Փարպեցի Աշտիշատի ժողովական նախարարներու անուանացանկը կը ներկայացնէ՝ 1. Վասակ Սիւնի, 2. Ներշապուհ Արծրունի, 3. Վրիւ Մաղխազ, 4. Վարդան Մամիկոնեան, 5. Գիւտ Վահեւունի, 6. Արտակ Մոկացի, 7. Շմաւոն Անձեւացի, . . . 18. Վրէն Զիւնական (Պատմ., Վեկետիկ 1938, էջ 135) :

Նոյն պատմագիրը Պարսկաստան գացող նախարարներու անուններն երբ կը յիշէ, վերջընթերը կը դնէ Շմաւոն Անձեւացին, իսկ այլուր հինգերորդը, մինչ քիչ վերջ երբ կապեալ նախարարներու անուանացանկը կը կրկնուի՝ Շմաւոն իբրեւ ութերորդ կը նշանակուի (անդ, էջ 144, 236 եւ 273) :

Եղիշէ պարսկական արքունիքը հրաւիրուած նախարարներու մօէնէն վերջինը կ'անուանէ Շմաւոն Անձեւացին (Պատմ., Վեկետիկ 1893, էջ 76) : Իսկ Աւարայրի ճակատամարտի մասնակցողներու մէջ Շմաւոն իններորդն է քսանուեօթի վրայ, բայց Պարսկաստան գերի վարուած երեսուն եւ հինգերու մէջ Շմաւոն, Զուարէն եւ Առաւան Անձեւացիները ԻԴ. եւ ԻԶ. դրուած են (անդ, էջ 186 եւ 369) :

Մեսրոպ Երէց Հայր Մարգարետէն վերջ եւ Զարեհ Մոկացիէն յառաջ կը յիշատակէ՝ Մախազ Անձեւացին, մինչ այլուր 18 նախարարներու շարքին մէջ Զ.րդը կը դնէ Անձեւացին (Սովերբ, Զ., էջ 25 եւ էջ 52) :

Պատմագիրներու այս անուանացանկերը Անձեւացեաց նախարարութեան բարձր աստիճանաւորութեան այնքան նպաստաւոր ապացոյց չեն ընձեռեր, թէեւ ճիշդ է որ այդ ցանկերը միշտ չեն կազմուած տոհմերու աստիճաններու կամ բարձերու կարգովը:

Սակայն Գահնամակն ու պատմական քանի մը կարեւոր դէպքեր, ինչպէս Հ. Ալիշան կը մատնանշէ (Այրարատ, էջ 428), կը հաւաստեն թէ Անձեւացեաց նախարարութիւնը արքունիքէն յարգուած ու գերադասուած էր, զի ահա Երախանու կ'ամուսնանայ թագաւորի մը կնոջ հետ եւ Գնէլ՝ սպարապետ է արեւելեան գնդին (հմմտ. վարը):

Հարկ է շեշտել որ Անձեւացեաց նախարարական երկու տունը (կամ երկու ճիւղ) կայ այս է՝ Ժ. եւ ԺԲ. երրորդ (Ալիշան, անդ, էջ 430):

Անձեւացիները հայ բանակին կու տան 500 մարտիկ (անդ, էջ 424—425, տախտակ):

Վաղարշակ թագաւորէն Անձեւացեաց նախարարներու որեւէ պաշտօն արքունիքի մէջ չէ տրուած, սակայն անոնք ծանր պարտականութիւնն ունին իրենց գաւառը կառավարելու, զարգացնելու, պաշտպանելու, եւ՝ նմանապէս հարկաւոր եղած ատեն հայկական ընդհանուր բանակին մէջ մտնելու՝ հասարակաց շահը ձեռք բերելու — պատրաստ՝ զոհուելու եւս: Եւ անոնք գիտեն իրենց կոչումին հաւատարիմ գտնուիլ եւ դժուարու-

թիւներու եւ մահուան դիմաւորելն — հայրենիքի ազատութեան համար:

ԱՆՁԵՒԱՅԵԱՅ ԳԱԻԱՌԸ

Անձեւացեաց գաւառը² Վասպուրական նահանգի ԺԲ. գաւառն է եւ կ'իյնայ անոր հարաւային կողմը: «Այս գաւառ ուրեք ուրեք ատեալ լինի տարածագոյնս մինչեւ փակել յինքեան եւ զշրջակայ գաւառս» (Չամչեան, Պատմ. Հայոց, Գ., ցանկը, էջ 132): Markwart անոր սահմանները կը գծէ „Das Fürstentum Anžavac'ik war begrenzt vom Gau Kordik' im Süden, Klein-Albag mit den Festungen Ġmar (Ġulamerk) und Sring im Südosten, Groß-Albag mit dem Vorort Baš-Qal'a im Osten und Mokka' und Rštunik im Norden“ (Südarmenien und die Tigrisquellen nach arabischen und griechischen Geographen, Wien 1930, էջ 380):

Շատ հաւանական է որ այս գաւառը իր անունն առած ըլլայ իր բազմաթիւ անձաւներէն եւ կամ խորածորերու, բլուրներու եւ լեռներու անձեւ ըլլալուն հետեւանքով: Առաջինը աւելի ընդունելի է: Յովհաննէս

² Գրեթէ անխտրարար զործածուած են Անձեւացեաց եւ Անձաւացեաց ձեւերը, սակայն առաջին ձեւը աւելի սիրով կիրարկուած է: Շապուհ Բաղրատունիի անունով հրատարակուած (Էջմիածին 1921) սրտամութեան մէջ կը տեսնենք՝ իշխանն Անձեւացից (էջ 81), Տաճատ Անձեւացին (էջ 51), յերկիրն Անձաւացեաց (էջ 51), աշխարհն Անձաւացից (էջ 52), յերկիրն Անձաւից եւ Անձեւացաց (էջ 52):

կաթողիկոս կը գրէ՝ «Ամբառնայր ի գլուխս ամուր լերանց աշխարհին ամբապահեստս առնելով ի խորածորս եւ խոխոմ վիհս փոսոց եւ ի ծործորս բլրոց»³ (Պատմ., էջ 328)։ Հ. Ալիշան կ'եզրակացնէ. «Անձեւացիք ըստ բնութեան անձաւաշատ երկրի իւրեանց այսպէս կոչեցեալ» (անդ., էջ 428)։

Հիւրըման հակառակ է այն վարկածին՝ թէ Անձեւացեաց գաւառն իր անունն ստացած ըլլայ Քէշիշկէօլի եւ Էրճէք գիւղի միջեւ գտնուած Անձաւ գիւղէն, զի ան սոյն գաւառին մէջ չի գտնուիր եւ Վանի արեւելեան կողմն է (Հին Հայոց տեղւոյ անունները, էջ 303)։ Markwart չատ լաւ կ'ապացուցանէ թէ Ժ. դարէն սկսած Արարներու մէջ ոչ ցանցառ անգամ գործածուած Az Zavazan նոյն ըլլայ Անձեւացեաց հետ (Südarmenien, էջ 554—390, 37)։

Համամիտ է անոր Հ. Աճառեան (Հայոց անձնանունների Բառարան, Ա., էջ 255)։

Անձեւացեաց գաւառին մէջ — ապա կոչուած Քարպահ — կը գտնուին Կանգուար բերդը, Դարբնաց քար, Ագռաւաց քար եւ Հոգեաց վանք։ Անուանի են առաջինն ու վերջինը (Ինճիճեան, Ստորագրութիւն հին Հայաստանեաց, Վենետիկ 1822, էջ 196 եւ Ոս-

³ Հետեւաբար Անձաւացիք = անձաւներու մէջ բնակողներ (հմմտ. Markwart, Südarmenien էջ 359) եւ Անձեւացիք = անձեւ, տձեւ (հմմտ. անդ. էջ 381)։ — Հիւրըման կը կազմէ Անձաւացի (հմմտ. Հին Հայոց տեղւոյ անունները, էջ 303)։

կեան, Վասպուրական-Վանի վանքերը, Գ., Վիեննա 1947, էջ 759) :

Անձեւացեաց գաւառի⁴ եպիսկոպոսներէն
կը յիշուին՝ ԱԲԻՍՈՂՈՄ⁵, որ 353ին չքաղիր
է Ներսէս Պարթեւի (Սոփերք, Զ., էջ 26),
ՍԻՄէՈՆ (անդ, էջ 66), ԵՂԲԱՅՐ, որ Ար-
տաշատի ժողովին կը մասնակցի (Փարպ.,
էջ 134, Եղիշէ, էջ 50), մինչ Թոմվաս Ար-
ծրունի Վարդանանց շրջանի ՇՄԱԽՈՆ անուն
հայրապետ մը կը յիշէ, եթէ նախարարին
հետ շփոթած չէ (Պատմ., էջ 75) . ԴԱՆԻԷԼ,
որ ի Պարսս 516ին գրուած թուղթ մը կը ստո-
րագրէ (Գիրք Թղթոց, Թիֆլիս 1901, էջ 42) :
ՍՏԵՓԱՆՈՍ, որ Ներսէս Կաթ.ի մեղադրու-
թեան թղթին ստորագրողներէն է (անդ,
էջ 70), ԳՐԻԳՈՐ, որ Դուինի ժողովին եւ
ուրիշ կրօնական հարցերու մասնակցութիւն
կը բերէ (անդ, էջ 140, 149, 151 . Ուխտանէս,
Բ., էջ 55 եւն), ապա ԽՈՍՐՈՎ, որ հայրն է
Գրիգոր Նարեկացիի ու մեկնիչ քանի մը
գրքերու : Մեծ գէմքեր են նմանապէս ԱՏՈՎՄ
եպ. Անձեւացեաց, որ ներբողեան մը ունի ի
սուրբ Կարապետ եւ ԱՐԱՄ, որ կը գրէ թուղթ
առ Ատովմ Անձեւացեաց իշխան վասն պէս-

⁴ Անձեւացիները Ս. Երկրին մէջ վանք մը ունէին
(Ալիշան, Հայապատում, էջ 227) :

⁵ Ուխտանէսի վկայութեան համաձայն Անձեւա-
ցեաց եպիսկոպոսութիւնը Ս. Լուսաւորիչէն հաստա-
տուած է, նաեւ Ակէացիներունը (Պատմ. Վաղարշապատ
1871, էջ 100) : Նմանապէս՝ Գնունեաց եւ Ռշտունեաց
հայրապետութիւնները (անդ, էջ 100) :

պէս հարցմանց⁶ (Չարրհանէլեան Հ. Գ., Պատմ. հայ հին Դպրութեան, Վենետիկ 1932, Ա., էջ 268—269. հմմտ. եւ Արարատ, 1894, էջ 129 կամ Տէր Մկրտչեան Գ., Հայկականք, Էջմիածին 1896, էջ 59—63) :

ԱՆՁԵՒԱՅԵԱՅ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԸ

Անձեւացեաց տոհմէն յաւանէ յանուանէ յիշուած առաջին դէմքը շատ ուշ ժամանակէ է : Ան տարարախտ Արտաւազդի Տիրան եղբորը ատեն երեւան կու գայ եւ հաճելի անձ է . «Յաւուրս սորա ասեն լեալ զպատանի ոմն յազգէն Անձաւացեաց սէգ յամենայնի՝ Երախանու անուն կոչեցեալ, որ առնէ կին զվերջին կանանցն Արտաւազդայ, զոր ի Յունաց էր ածեալ : Եւ քանզի զաւակ ոչ գոյր Արտաւազդայ, արքայ թողու յԵրախանու զամենայն տունն Արտաւազդայ : Զի ասէին զնա այր ընտիր լինել եւ համեստ ամենայնի. զոր սիրեալ արքայի տայ նմա զգահն երկրորդական, զոր ունէր Արտաւազդ եւ զհոգս արեւելեան զօրուն ի նա հաւատացեալ» (Խոր. Պատմ., էջ 299—300) :

Դարեր յետոյ Գրիգոր Լուսաւորիչը անանուն Անձեւացի իշխան մը Արձանի դէմ

⁶ Աւելի ուշ ատեն կը յիշուի Ստեփանոս Բ. Անձեւացի որ Աղթամարի կաթողիկոսական գահը կը բարձրանայ իբրեւ յաջորդ Յովհաննէս Բ. Աղձնեցիի եւ կրնայ Ստեփանոս Բ. Նկարէն կաթ. ի հետ նոյնացուիլ (Հաւաք., էջ 59 եւ Ակինեան Հ. Ն., Գաւազանազիրք կաթ. Աղթամարայ, էջ 40) :

պատերազմելու կը յղէ (Զենոր Գլակ, Պատմ. Տարօնոյ, Վենետիկ 1889, էջ 25—26) :

Ապա Խոսրով Կոտակի յաջորդը Տիրան Թագաւորը ՇԱՀԷՆ իշխան Անձեւացեաց ուղեկից ու շքադիր կը նշանակէ Յուսիկ Կաթողիկոսին դէպի Կեսարիա (Բուզ., էջ 40) : Իսկ Ներսէս Պարթեւ հայրապետին հետ Անձեւացիներէն Կեսարիա կը մեկնին Արիսողոմ եպիսկոպոս ու ՄԱԽԱԶ իշխան (Սոփ., Զ., էջ 25) : Միւսնոյն անձին հետ Կ. Պոլիս «սիրոյ ազագաւ եւ զգաչինս հաստատելոյ» կ'առաքուի ՄԵՀԵԻԱՆ Անձեւացեաց (անդ., էջ 52), զոր Բուզանդ ՄԵՀԱՌ կը կոչէ (Պատմ., էջ 113) :

Մեհառի որդին Թերեւս ըլլայ Գնէլ, որ Պապ Թագաւորին հաւատարիմ ու համակիր նախարարներէն է եւ անոր կը զեկուցանէ Դղակ մարդպետին ազգազաւ յարաբերութիւնները Պարսից հետ, «զի խոստանայր մատնել ի ձեռս նորա (արքային Պարսից) զԹագաւորն Հայոց զՊապ եւ զգորաւարն Հայոց զՄուշեղ» (Բուզ. Պատմ., էջ 208) : Պապ Դղակին անյապաղ դեսպան յղելով կը հրահանգէ իր ձեռքին տակ գտնուած զօրքերը Գնէլի յանձնել եւ իրեն ներկայանալ (անդ., էջ 208) : Գնէլ իր հաւատարմութիւնը կը ցուցնէ կեանքը զոհարեցելով : Տիրասիրութեան այդ ցոյցը Բուզանդ ու Խորենացի իրարմէ տարբեր կ'աւանդեն :

Առաջինը կը պատմէ՝ թէ Պապ Թագա-

ւորը Տերենտի կողմէ հացկերոյթի ու խրախ-
ճանքի կը հրաւիրուի: Ուրախ գուարթ
մթնոլորտ ստեղծուած է եւ ահա հրաման կը
տրուի հայ թաղաւորը սպաննելու: «Եւ լե-
գէոն սակրաւորքն երկու ի թիկանց կուսէ
կային ի սպասու ոսկիկմբէ վահանօքն, յան-
կարծօրէն կից ի վեր առեալ զսակուրսն զար-
կանէին թաղաւորին Պապայ, մին կշիռ զուլն
հարկանէր սակրաւն եւ միւսն եւս սակրա-
ւորն զաջ թաթ ձեռին, որ կայր ի վերայ
դաստապանի նրանին հարկանէր, կտրէր եւ
ի բաց ընկենոյր»: Հոն է Գնէլ: Կը փու-
թայ իր գահակալին պաշտպանութեան եւ լե-
գէոնականներէն մէկը իր սրովը կը սպաննէ:
Սակայն Տերենդ «զիւր սուսերն հանեալ ա-
ծէր, տարակաց ի գլխոյն Գնէլոյ զսկաւա-
ռակն գլխոյն ի վերայ աչացն ի բաց ընկե-
նոյր» (անդ, էջ 236—237):

Իսկ Խորենացիի համաձայն Գնէլ պա-
տերազմի գաշտին վրայ կը մահանայ, երբ
Պապի բանակին մէջ արիարար կը կռուէր...
«ուր սաստկապէս նահատակեալ քաջու-
թեամբ ընդդիմամարտ լինէր Գնէլ նահա-
պետ Անձեւացեաց եւ սպարապետ Պապայ ա-
րեւելեան զօրուն, զոր յաղթողին Տէրէն-
տիանոսի իւրովի արարեալ սուսերաւ կի-
սակտուր զգլուխ նորա» (անդ, էջ 482—483,
Պապի սպանութեան մասին հմմտ. Գաթըր-
ճեան, Հ. Յ., Տիեզերական Պատմութիւն,
Բ., Վիեննա 1852, էջ 509): Երկու պատմա-

գիրներու միաբերան հաւաստումն է՝ թէ Գնէլ գլխէն հարուածուած սպանուած է։

Արտաշատի ժողովին մասնակից է Տէրն Անձեւացեաց ՇՄԱԽՈՆ (Փարպ., էջ 135), որ յետոյ պարսկական արքունիք կը հրաւիրուի եւ կ'երթայ (անդ, էջ 144 եւ Եղիշէ, անդ, էջ 76)։ Թէեւ թագաւորին կամքը կատարելով կը խոնարհի հաւատքն ուրանալու, սակայն շուտով կը սթափի ու կը զղջայ։ Եղիշէի համաձայն Աւարայրի ճակատամարտի կը մասնակցի (անդ, էջ 185)։ Այդ պարագան Փարպեցին կը լռէ, եթէ «Եւ այլ իշխան նախարարօքն Հայոց» ընդհանուր բանաձեւին տակ նաեւ զինքը չէ մատնանշած (անդ, էջ 22)։ Բայց զոյգ պատմագիրներն ալ կը վկայեն թէ ան Պարսկաստան գերի վարուած նախարարներու խումբին մէջ է (Փարպ., էջ 236 եւ 273 եւ Եղիշէ, էջ 369)։

Փարպեցին Շմաւոնի հետ անոր գերդաստանէն Պարսկաստան գացող նախարարներու անուններուն կը կցէ նմանապէս ԱՌԱԽԱՆ ԱՆՁԵԻԱՅԻ (անդ, էջ 273)։ Իսկ Եղիշէ Առաւանին կը յարէ գեռ ուրիշ Անձեւացի մը — ԶԱԽԱՐԷՆ (անդ, էջ 369)։

Մինչ թումաս Արծրունին ասոնցմէ մէկուն անունն ալ չի տար, կու տայ անունը ՎԱՆՐԻՃ Անձեւացիին, որ Վարդան Մամիկոնեանի համակիրներէն է եւ Տաճատ Ռչտունիին հետ անոր հրաւերին ընդառաջելով յարձակում կը գործէ Վնդոյ մարզպանին եւ անոր Շիրոյ որդւոյն վրայ՝ «Ի մէջ փակեալ

զմարդպանն եւ զորդի նորա զՇիրոյ ձերբա-
կալ արարեալ ածին ի Դուին եւ հուր կրա-
կարանին բորբոքեալ աստուածակէզ արարին
զնա յորմզդական մեհենին եւ զՇիրոյ կախեն
զփայտէ ի վերայ կրակարանին» (Պատմ.,
էջ 78, այս մասին հմմտ. այլուր՝ Հանդ.
Ամս. 1952, էջ 186) :

Վահան Մամիկոնեանի շրջանէն Ղազար
Փարպեցին ունիաւ նկարագրական գրուադը :
Վահան՝ Ռչտունեաց եւ ուրիշ նախարարու-
թիւններու — ինչպէս եւ Անձեւացիներու —
կը ծանուցանէ ձեռք բերած իր յաջողու-
թիւնները եւ կ'ըսէ՝ «Եւ արդ որ ոք կամի
լինել ցորենահատ, ընծայեացէ զինքն Աստու-
ծոյ եւ կեցցէ» : Անոր հրաւէրը կրօնի ու
ազգի համար գործելու եւ զոհուելու՝ ոմանք
սիրով կ'ընդունին, այսպէս՝ «Ոմն յԱնձեւացի
նախարարացն սեպուհ մի ՅՈՀԱՆ եւ միւս
եւս Երուանդունի Ներսէս» : Իսկ ոմանք կը
մերժեն եւ ասոնց թուին մէջ են «Իշխանն
Անձեւացեաց ՍԵՒՈՒԿ անուն⁷ եւ իշխանն
Մոկաց Յոհան անուն» : Վահանի համամիտ-
ները ու համախոհները ճամբայ ելլելով կը
հասնին Առեստ, բայց հակառակորդները զա-
նոնք հետապնդելով կը ջանան արգելք ըլլալ
անոնց երթալուն : Սակայն անոնք «Հարկա-
նէին ի դիմի աներկիւղապէս եւ նախ Ներսէս
Երուանդունի յարձակէր ի վերայ իշխանին

⁷ Օրմանեանի Աղգապատումի մէջ (էջ 457) այս
անունը սխալ գրուած է եւ գրուած է Սիսակ Ան-
ձեւացի :

Մոկաց Յոհանայ եւ հարեալ նիզակաւ օգնելով նմա եւ Անձեւացեաց սեպհին Յոհանայ յերկիր կործանէին: Որոյ ասացեալ էր երբեմն հպարտարար պարծելով զԱնձեւացի սեպհէն Յոհանայ, եթէ նմա որպէս կովու, բայց թէ անուր եւեթ պիտի արկանել, այլ նա ո՞ւմ պիտի ի յայլ իրս յօգուտ կամ ի փառս: Եւ լուեալ պատասխանի յազգակցէն Յոհանայ իշխանէն Անձեւացեաց Սեւկոյ, թէ զանուրն ես բերեմ, բայց արկջիր դու ի պարանոցն: Որոյ յաղագս ամբարտաւանութեան բանիցն հարեալ կովուն եղջերբն չարաչար, ընկեաց յերկիր յերիվարէն եւ կոխեաց» (Պատմ., էջ 412—415): Սեպուհի հետեւորդները անոր օրինակէն խրախուսուած՝ արիարար կը կռուին եւ կը յաղթեն (482):

Այս յաջողութենէն յետոյ Յոհան Անձեւացի ու Ներսէս Երուանդունի կը ժամանեն իրենց նպատակին եւ աջակցելով Վահան Մամիկոնեանի՝ ազատագրութեան շարժումը յաղթական ելքի կը հասցնեն:

Փարպեցիի խօսքերէն յայտնի կ'ըլլայ որ Յոհան Անձեւացին իր իսկ տոհմին անդամներուն եւ Մոկաց իշխանին հետ լաւ յարաբերութեան մէջ չէ եղած եւ այժմ անոնց բարկութեան աւելի առարկայ կ'ըլլայ, զի կրնար իրենց փառսել Վահանի հետ միանալով: Եւ ան թերեւս այդ նպատակն ալ ունէր: Հարկաւ լաւ կ'ըլլար եթէ հակառակութեան պատճառը տրուէր:

Տարիներ վերջ Տիրան Մամիկոնեան կը սպաննէ ուրացեալ ՄԱՀՈՒՌ Անձեւացին (Յովհ. Մամիկոնեան, Պատմ. Տարօնոյ, Վեներակ 1881, էջ 61) : Այս՝ զրոյց է :

Իսկ երկարատեւ լռութենէ յետոյ Անձեւացեաց նախարարութենէն երեւան կու գայ ԳՐԻԳՈՐ, որուն անուան ծանօթութեան կը հասնինք իր որդւոյն պատճառով, զի Գրիգորի քաջ որդին է ՏԱՃԱՏ Անձեւացի, զոր Բիւզանդիոնի Լեւոն կայսրը կը դնահատէ եւ զօրավար կը կարգէ : «Եւ ինքն, կը դրէ Ղեւոնդ Երէց, Մահմետ (Մահադի) սկսաւ գոռալ ընդդէմ իշխանութեան Յունաց եւ գումարեալ զօրս տայր ի ձեռս զօրավարի իւրոյ եղբօր, որում անունն էր Արաս եւ առաքէ զնա յաշխարհն Յունաց... եւ մինչդեռ նա զայս ածէր զմտաւ ի վերայ աշխարհին Յունաց, առաքէ վաղվաղակի արքայն զօր բազում ի վերայ Բասանաստանի, որում Բիւզանն կոչեն եւ կարգէ ի վերայ նոցա երիս զօրավարս, որք էին երկու ի նոցանէն ի նախարարացն Հայոց, անուն միումն Տաճատ ի տանէ Անձեւացեացն... որոց խաղացեալ յառաջ զօրօք բազմօք հասանէին ի կողմանս Կիլիկեցւոց եւ Բիւզանու եւ սփռեալ զասպատակս իւրեանց ի վերայ աշխարհին առին զբազում քաղաքս եւ զգիւղս... եւ ինքեանք առեալ զբազմութիւն խառնիճաղանճիցն վարեցին յաւարի, զորս առեալ տանէին յաշխարհն Յունաց» (Պատմ. Ս. Պետերբուրգ 1887, էջ 55—56) :

Տաճատ եւ իր զինակիր ընկերները կը ներկայանան կայսեր, որ զանոնք կը մեծարէ ու կը պատուէ (անդ, էջ 156) :

Տաճատ Անձեւացեաց գաւառին մէջ հաւանօրէն կը ծնի ու կը սնանի: Աննպաստ պարագաներ, զորոնք Ղեւոնդ կը լուէ, զինքը կը ստիպեն հայրենիքէն հեռանալու: Պատմագրին սա բառերը՝ «Զի երբեմն փախստական եղեալ յիշխանէն Իսմայէլի առ կայսրն» ենթադրել կու տան թէ ան գաղափարի կամ գէնքի բախում ունեցած է Իսմայէլացիներու հետ եւ ինքզինքը Հայաստանի մէջ անապահով զգալով՝ կը հեռանայ: Ղեւոնդ քիչ վերջ իր տարակուսական խօսքը արդէն կը լուսաւորէ եւ կը հաստատէ՝ թէ գէնքի պայքար տեղի ունեցած է: Կը գրէ թէ Բիւզանդիոնի կայսր զինքը կ'ընդունի՝ «Մեծաւ շքեղութեամբ, մեծարէր վասն քաջութեան անձին նորա, զի յառաջագոյն ի համբաւոյ ծանուցեալ էր զարիութիւն նորա»: Հայաստանի մէջ Տաճատի քաջութիւնները կը մնան անծանօթ, սակայն օտար աշխարհներու մէջ անոր ըրած քաջութիւնները մեծ մասով յայտնի են: Անոր անունը եւ գործերը ծանօթ են նաեւ արաբացի գրողներու, որոնք զինքը կը կոչեն Տասիտա, Տաթիտա եւ նոյն իսկ Նալիտա (հմմտ. Ղեւոնդ, Պատմ. ծանօթագրութիւններ, էջ 198): Թէոփանէս զինքը գիտէ՝ Սարակինոսներու դէմ ոգորող զօրավար եւ առաջնորդ, եւ զարձեալ թէ Յոյնե-

րու դէմ կը դաւաճանէ «առ ատելութեան իւրոյ առ Ստաւրիկիոս սեղէխ կայսերհունոյն» (անդ, էջ 198, հմմտ. Լէօ, Պատմ. Հայոց, Երեւան 1947, Բ., էջ 417) :

Տաճատ իր արիութեան անդրանիկ ապացոյցը կու տայ Սարմատացիներու — Բուլղարներու — դէմ մղած պատերազմի մէջ՝ «դառնայր մեծաւ յաղթութեամբ» (Ղեւոնդ, էջ 159) :

Կայսրը մեծապէս գոհ եւ ուրախ՝ զինքը կը կարգէ «Զօրավար ի վերայ Զ. բիւր արանց եւ կայր ի հնազանդութեան արքային Յունաց ամս ԻԲ» (անդ, էջ 159) : Ուստի եւ Ղեւոնդի պատմութեան հրատարակիչը Եղեան կը հետեւցնէ «Զսկիզբն ծառայութեան նորա եւ գործոց արութեանց ի Բուլղարս զնելի է յամս 757 կամ 758 : Եւ արդարեւ յիշատակին պատերազմունք ընդ Բիւզանդացիս եւ ընդ Բուլղարս յամս 757—763» (Ղեւոնդ, Պատմ., ծն., էջ 198) :

Տաճատ քանի որ Կոստանդին Ե. (741—775) եւ Լեւոն Դ. ի (775—780) թագաւորներու ժամանակ Բիւզանդիոնի կը ծառայէ եւ բուլղարական պատերազմները 757—768 ի շրջաններուն տեղի կ'ունենան, կարելի է եզրակացնել որ 755 ի ատենները յունական բանակին մէջ կը մտնէ : Բայց քսանուերկու տարիի բարւոք ծառայութենէ յետոյ կը ստիպուի կայսերական արքունիքէն հեռանալ եւ Իսմայէլացիներու կողմն անցնիլ, զի շատ

վիրաւորուած կը զգայ ինքզինքը : Պատճառը
կին մըն է : Լեւոնի յաջորդին օրով Կոստան-
դին 2. (780—797) կայսեր մայրը «հեռու-
թեամբ վարէր առ նա» (Ղեւոնդ, էջ 159) :
Տաճատ այդ բանին անկարող կ'ըլլայ հան-
դուրժելու եւ «Վասն այնր պատճառի ձեռ-
նամուխ եղեւ առ իշխանն Իսմայէլի» (անդ,
էջ 159) : Պարագաներն ալ կը նպաստեն ա-
նոր : Երբ հազարական բանակը կը պաշա-
րուի Բիւզանդացիներէն՝ Տաճատ լուր կը
յղէ թէ՛ եթէ երգումի գիր տայ հազարացի
առաջնորդը «գառնալ անդրէն յերկիր իւր»
կրնար պաշարումէն ազատել եւ հայրենիք
առաջնորդել : Իսմայէլի իշխանը առիթը օգ-
տադործելով անոր առաջարկը կը կատարէ .
«Տայր նմա երգմամբ չափ զինչ եւ խնդրեսցէ
ի նմանէ» : Տաճատ տրուած երգումին վստա-
հացած՝ Իսմայէլի բանակը պաշարումէ կ'ա-
զատէ եւ խելացիօրէն նախապէս իր գերդաս-
տանին բոլոր անդամները յունական հողե-
րէն կը հեռացնէ :

Իսմայէլի որդին Ահարոն Տաճատի մա-
տուցած անսպասելի ու յաջող ձեռնարկէն
այնքան զոհ կը մնայ, որ «Հայր իւր անուա-
նեաց զնա եւ մեծամեծ պատուօք մեծարէր
զնա» : Իսկ յետոյ, երբ Տաճատ կը ներկայա-
նայ, «Իշխանին Իսմայէլի բազում շնորհա-
կալութիւն առնէր նմա եւ լնոյր զնա բազում
ստացուածովք զանձուց արքունի» : Սակայն
անոր սիրտը աւելիին կը ցանկայ եւ կ'ըն-
դունի : «Եւ տայր նմա պատիւ իշխանութեան

ի վերայ երկրիս Հայոց եւ առաքէ զնա յաշխարհ իւր մեծաւ շքեղութեամբ»:

Տաճատ տարիներով բացակայելէ վերջ կը կոխէ հայրենի հողը եւ կարօտը կ'առնէ մայրենի երկրին, սակայն իշխանութիւնը անկարող կ'ըլլայ գործադրելու: Վասն զի Հայաստանի ժամանակակից կառավարիչը հակառակ կենդրոնի հրահանգին անոր վրայ վստահութիւն չունենար: «Եւ յղէր դեսպանս առ իշխանն իւրեանց եթէ ոչ են կամք միաբանութեան նախարարաց Հայոց, եթէ զայր մի ապստամբեալ յիշխանութենէդ քումմէ եւ ձեռն տուեալ առ արքայն Յունաց կացուցանել իշխան ի վերայ այնոցիկ, որ նուաճեալ են ընդ իշխանութեամբ քով, գուցէ եւ դաւաճան զօրաց մերոց լինիցի»:

Ստուգիւ զարմանալի է հայ նախարարներու բռնած դիրքը: Կը խորհիմ թէ անոր իշխանութեան նախանձորդ կար եւ կամ Օթման անոնց անուանովը կը խօսէր եւ ի'նքն է որ զանիկա չէր հանդուրժեր:

Տաճատ իր իրաւունքը կը պահանջէ եւ ինքն ալ իր կողմանէ Մահմէտին ու անոր որդւոյն դեսպաններ կը յղէ ու եղելութիւնը կը հաղորդէ, սակայն անոր մարդիկ իրենց սահմանուած տեղը չեն հասնիր, զի հակառակորդները՝ «Ամենայն ուրեք զմուտս ճանապարհին պահէին եւ ըմբռնէին զդեսպանս յղեալս եւ դնէին ի բանտի»: Տարի մը կը սահի եւ կենդրոնը իրադարձութիւններու կը

տեղեկանայ : Խիստ հրահանգներու վրայ Օթման «Իբրեւ յաւամայ կամաց տայր զիշխանութիւն Տաճատայ հրամանաւ իշխանին Իսմայելի» :

Օթմանի հնազանդութիւնը աւամայ կ'ըլլայ եւ այնպէս կ'երեւայ թէ կ'ուզէ Տաճատէն ազատիլ եւ անոր աչքերը իր վրայ չունենալ : Ան 784—785 հայաշատ բանակով Հոներու վրայ կ.արշաւէ եւ «Կոչէ զՏաճատ իշխանն եւ զսպարապետն Բազարատ եւ զՆերսէս Կամսարական եւ զայլս ի նախարարացն Հայոց յաւուրս տապախառն ծագման Հեփեստեայ հրազագաթան եւ հարկանէ զբանակ իւր ի դաշտին որ կոչէր Քերման» : Ամրան ամբողջ տաք շրջանը անոնց անցնել կու տայ «ի հնոցածեւ ապառաժին դաշտին» : Հայազգի երեք հոյակապ զինուորականները տապօղին չեն կրնար դիմանալ՝ «Եւ վախճանի իշխանն Տաճատ եւ սպարապետն Բազարատ եւ Ներսէսն Կամսարական» : Բօթը հասնելով Մահմէտի աւանջին՝ բարկացած «ընդ աղաւական մահ իշխանին Տաճատայ . . .», Օթման չնորհադուրկ կ'ընէ (Դեւոնդ, Պտմ., էջ 159—161 եւ հմմտ. Կոզեան Հ. Ս., Կամսարականները, Վիեննա 1926, էջ 169) :

Շապուհ Բազրատունիի ընծայուած պատմութեան մէջ Տաճատի մասին ընդարձակօրէն կը խօսուի եւ հոն յիշատակուած աւանդութիւններու մէջ պատմական կորիզի գոյութիւնը կարելի է թիտել : Հետաքրքրա-

կան տեղեկութիւնները հակիրճ տողերու մէջ կ'ամփոփեմ :

Տաճատ Անձեւացին — գրուած նմանապէս Անցեւացի — այր քաջ է եւ անուանի : Բաղտատի Մահմատ թագաւորը զինքը շատ կը սիրէ (եւ Դերենին կը սպառնայ իր երկրին տիրանալ ու անոր յանձնել) :

Թագաւորը կ'ունենայ երկու որդի եւ կը ցանկայ անոնց Բաղտատ բաժնել, որպէս զի յետոյ կազ ու կռիւ տեղի չունենայ : Սակայն կրտսերը իշխանութեան աչք չունի եւ հօրը խրատին հակառակ՝ հարստութիւն ու գանձ առնելով «Հասաւ ի յերկիրն Անձաւեաց ի տեղի որ Շահաստան կոչի եւ բանակեցաւ անդ ի դաշտին Շահաստանի» :

Տաճատի լուր կը տրուի թէ իր հողերուն վրայ օտար մը կը բնակի իր զօրքերով, զի որդին շատ ընկերացողներ հետն առած էր : Տաճատ կը փութայ թշնամին իր երկրէն վտարել, բայց նախ սակաւաձեռն բանակով քննութիւն կ'ուզէ կատարել եւ ահա կը տեսնէ՝ որ արքայորդին որսի ելած է : Ուստի վախ չկայ, սակայն իրեններէն մէկը զանիկա կը սպաննէ : Տաճատ հիմայ է որ կը վախնայ եւ անոր գանձերը առնելէ ու իր երկիրը ամրացնելէ յետոյ՝ «Փախստական գնաց ի յերկիրն Հոռոմոց առ արքայն Փօկաս» :

Իսմայելացի թագաւորը իր որդւոյն մահը կը սգայ եւ իմանալով՝ որ Տաճատ Բիւզանդիոն է՝ պատերազմ կը հրատարակէ Յոյնե-

րու գէմ: Տաճատ վերջիններու բանակին գլուխը կ'անցնի եւ կը յաղթանակէ: Փախըստականներու մէջ կը գտնէ Բաղտատի թագաւորին միւս որդին եւ զինքը իր պաշտպանութեան տակ կ'առնէ. «Հագոյց զնայ հանգերձ Հոռոմի եւ առեալ երեք ի տուն իւր»: Ապա կ'անցնի «յերկիրն Անձաւեց» եւ անկէ Բաղտատ՝ արքայորդին հետն առած: Յարմար ժամուն՝ սեւազգեստ ու սգաւոր թագաւորին կը ներկայացնէ իր մեռած համարուած որդին ու կ'ըսէ՝ «Լուր, արքայ, ես եմ Տաճատ եւ ա՛յս է որդին քո Մուսէ...»: Եւ պատմեաց Տաճատ զամենայն զոր արարեալ էր»: Բնականաբար թագաւորը կ'ուրախանայ եւ կը կարգադրէ՝ որ հայ աշխարհն անոր հարկատու ըլլայ: Ապա զինքը իր հայրենիքը կ'առաքէ մեծամեծ գանձերով ճոխացուցած: «Եւ այսպէս Զ. տարի նայ եղեւ հարկատու ամենայն աշխարհին Հայոց»:

Եօթներորդ տարին Բաղտատի հարուստ վաճառական մը կը սպաննուի — անունը Սէթ: Թագաւորը Տաճատին հրահանգ կու տայ անոր մահուան վրէժն առնել: Տաճատ կը ջանայ անոր կամքը կատարել, սակայն իր զինակիցները զինքը կը մեռցնեն: «Եւ ապա չարեցան եւ գաղտ սպանին զՏաճատ: Եւ ելեալ առաւօտուն գտան զՏաճատ սպանած: Ասացին ծառայքն նորա թէ առ նախանձու սպանին զՏաճատ»:

Թագաւորը երբ այս ամէն բանին կը տե-

ղեկանայ՝ Բուկայի (ի Յարնաղ գաւառէ),
ի գեղջէն որ Մութվանս կոչեն, որդի երիցու
զօրք ու գանձ կու տայ ու պատերազմի
կ'առաքէ: «Եւ նա եկն ի աշխարհ Վասպու-
րականի եւ հրձիգ արար զամենայն աշ-
խարհն...: Եւ ապա ելեալ հասաւ ի Խով(թ)
եւ ի Սասունք եւ չկարաց նոցա յաղթել: Եւ
նոքա բազում փնաս արարին զաւրացն Տաճ-
կաց եւ սպանին զորդին Տաճատայ, զի նայ էր
առաջնորդ Բուկայի» (Պատմութիւն Շապհոյ
Բագրատունւոյ, Էջմիածին 1921, էջ 51—
57)⁸:

Պատմագիրներու հաղորդագրութիւննե-
րէն ինչպէս կը տեսնուի Տաճատ պարագա-
ներու համաձայն ճկելով հարեւան պետու-
թիւններու հետ կը զործէ եւ ազգասէր նա-
խարար կ'ըլլայ: Կը կազմէ տուն ու ընտա-
նիք: Սակայն անոր սերունդէն մէկուն ա-
նունը մեզի չէ աւանդուած: Բառական վերջ
(Կեղծ) Շապուհ Բագրատունի կը յիշէ իշ-
խան ՀԱՄՍԿԱՐ Անձեւացից, որ «բազում
զաւրաւք» կ'աջակցի Սմբատի մտնելու հա-
մար Ափխազներու աշխարհը (անդ, էջ 81):

Տարիներ յետոյ (848) Ապուսէթ ոստի-
կանը Ալայ կամ Ուլայ ամիրան Վասպուրա-
կան կ'առաքէ հարկ ու հաս ժողովելու եւ
«Նա առնէր ասպատակ եւ ի կողմն Անձեւա-

⁸ Ինչպէս կը տեսնուի՝ Տաճատի Եղներու եւ
Արարներու հետ ունեցած զործունէութիւնն ու ապա
սպաննութիւնը կ'աւանդուի, սակայն երանդները ո՛ր-
քան փոփոխուած:

ցեաց տէրութեան եւ անտի եւս առնուին աւար ի պատճառս ռոճկաց պիտոյից այրուծիոյն» (Թ. Արծ. Պատմ., էջ 111) :

Ապուսէթի յաջորդը Բուդա արիւնարբու զօրավարը Վասպուրական մտնելէ վերջ կը հաստատուի Դուին: Ան (որքան կ'երեւայ) նաեւ Անձեւացեաց երկիրը իր ոտքը դրած է եւ անկէ գերի վարած՝ ԱՏՈՄ Անձեւացին, որ Աղբակի Որսանի գիւղէն է: Բուդայ (այժմ) Դուինի մէջ «Հրամայեաց (իր առջեւ) հանել զոմանս յերանելի արանց յազատ տանէ» եւ հաւատուրացութեան կը յորդորէ: Անոնք անոր առաջարկը մերժելով՝ յանձնառու կ'ըլլան ամէն տանջանքի ու մահուան: «Եւ նոցա այսպէս նահատակեալ կատարեցան վկայութեամբ, նոցա անուանք ճանաչին Ատոմ Անձեւաց եւ Մլեահ Վարաժնունի... եւ կատարեցան սուրբ վկայքն ՅԲ» (Թ. Արծ. Պատմ., էջ 166) :

Իսկ ՊԱՏՐԻԿ Անձեւացի Աչոտ եւ Գուրգէն Արծրունիներու հետ Բաղարատ իշխանին հրաւերին հետեւելով յարձակում կ'ընէ Մուսէ զօրավարին վրայ: Հայ բանակը յաղթութիւնը կը շահի՝ «Եւ յաւարի առնուին զբանակետդն... կուտէին արծաթ եւ ոսկի յոյժ...» (անդ, էջ 109) :

Պատրիկին մահմետական մը կը բարեկամանայ եւ «Խնդրէր առնուլ զտերունական կնիքն» (անդ, էջ 141) : Ան իր ԳԷՈՐԳ, ԴԱԻԻԹ եւ ՀԱՍԱՆ եղբայրներուն հետ (զուցէ

եւ ազգականներուն հետ) Գուրգէն Արծրունիին բանակին մէջ մտնելով Ապուհեշմի դէմ կը սլատերազմի «Եւ դիմեցին խուռն յարձակմամբ եւ բախեցին զգունդն եւ սլատեցին զռազմն եւ դարձուցին զայլազգիսն» (անդ, էջ 146—148) :

Ասկէ առաջ յիշուած Անձեւացիներէն ոմանց համար հաւատարեալ կարելի չէ ըսել՝ թէ Անձեւացեաց նախարարական տոհմի հարազատ շարունակութիւնն ըլլան. իսկ Մուշեղէն վերջ նկատի առնուածներու մէջ արծրունի եւ խառն արիւններն են որ շրջան կ'ընեն: Այս պատճառով հակիրճ պիտի ըլլան տողերս, զի Անձեւացեաց գաւառի իշխաններու վրայ նպատակ չունիմ խօսելու, այլ Անձեւացեաց տոհմի շառաւիղներուն մասին:

Անուանի է ՄՈՒՇԵՂ Անձեւացի, որ Հեղինէի հետ ամուսնացած է եւ որդի մը կ'ունենայ: Մուշեղ մահուան օրհասին մերձ իր Ստեղծեաց գաւակը⁹ տեսնելով, յարմար կը դատէ եւ խոհեմական կը դառնէ — ի հարկէ լուրջ պատճառներէ դրդուած — «Ձամրոցաւն Նորարերդ եւ շուրջ զսահմանաւն Դերանկին հաւատար էւ զայլ եւս որդւոյն իւրում ժառանգեցուցանել» (Թ. Արծ., էջ 208—209): Շատ բնական է որ անկէ խօսք առած

⁹ Անոր մասին անդրադոյն տեղեկութիւններ կը պակսին: Այնպէս կը թուի թէ մեծցած՝ Վասպուրականի իշխաններու քաղաքականութեան կը հետեւի (Արծ., էջ 246) :

ըլլայ իր զաւակին հանդէպ լաւ վերաբերմունք ունենալու: Իր կարգադրութիւններու վրայ գոհ՝ հանգիստ սրտով կը մեռնի: Սակայն անոր կինը ՀԵՂԻՆԷ կտակէն ու որոշումէն հաւանօրէն դժգոհ եւ կամ Գուրգէն Արծրունիէն հրապուրուած՝ ասոր ամուսնութեան հրաւէր եւ աշխարհին ժառանգութեան տիրանալու խօսք կ'ընէ: Վերջինս արդէն փափագող՝ «Ելեալ գնաց եմուտ յամուրն Կանգուար եւ կատարեալ, զոր ինչ ախորժեացն, տիրեաց մեծաւ զօրութեամբ» (Արծ., էջ 209):

Դերենիկ իրեն եղած նպաստաւոր կարգադրութենէն չ'ուզեր հրաժարիլ եւ ամէն միջոցի կը ձեռնարկէ Անձեւացեաց իշխանական հողերէն գոնէ մասի մը տիրանալ: Բայց անհնարին կ'ըլլայ եւ Գուրգէն «հնարաւորեալ առնու զամբողջն, միապետէ գտէրութիւն Անձեւացեաց եւ խաղաղեցուցանէ զերկիրն» (անդ., էջ 209): Սակայն խնդիրներ միշտ կ'ունենայ (անդ., էջ 212 եւ 233. հմմտ. եւ Markwart, Südarmenien, էջ 366 367):

ԳՈՒՐԳԷՆ իր ծերութեան շրջանին Մուկաց Մուշեղ իշխանին դէմ «սաստիկ իմն հաւառակութեամբ» կը զրգռուի: Պատերազմին մէջ երկու ոսոխներն իրարու կը հանդիպին: Ալեւոր Գուրգէն Մուշեղի կը յաղթէ եւ զանիկա կը սպաննէ: Բայց «յետ երկեամ մի ամաց Գուրգենայ հեծեալ յերիվար սրաւար եւ յորս բաջաղեալ եղեւ նմա անցանել ընդ

փոքր հեղեղատ, ուր ապա երիվարն վազս առեալ փոնգալով եւ անգուշեալ յետս կոյս զիշխանն ընդոստուցեալ ընկենոյր եւ բարձեալ տարան զնա մեռեալ թաղեցին ընդ հարս իւր» (Յովհ. Կաթ. Պատմ., էջ 177. հմմտ. Չամչեան, Պատմ. Հայոց, Բ., էջ 718 եւ Markwa t, Südarmerien. էջ 343—371:

Գուրգէն սիրած է կրօն ու զրահանութիւն: Եւ ահա «Վկայաբանութիւն սրբոյն Աբգըմսեհի թարգմանեցաւ... (յ)ասորի գրոց ի հայս հրամանաւ Գուրգէնայ Արծրունոյ Անձեւացեաց Տեառն յերեքհարիւր եւ ի քսան եւ երկուս թուարեւութեանս Հայոց (873) ի բարեխաւսութիւն եւ յաւգնականութիւն անձին իւրոյ եւ ամուսնոյ իւրոյ Հեղինէի եւ աստուածասիրի եւ որդւոց իւրոց Տաճատայ եւ Ատոմայ: Եւ աւանդեաց նոյն ինքն տէր Գուրգէն տաւնախմբել զաւր յիշատակի սրբոյս, որ աւր երեսուն էր Արեգ ամսոյ...» (Հանդ. Ամս. 1937, էջ 128): Անձեւացի ուրիշ գրասէր մը — Ատոմ — հարցումներու լուծում կը խնդրէ եւ Արամ զանոնք իրեն կու տայ (Զարրհանելեան, Պատմ. հայ հին Դպ., Ա., Վենետիկ 1932, էջ 569. հմմտ. Արարատ, 1894, էջ 199):

Գուրգէնի նման արի եւ մանաւանդ խոհեմ է իր որդին ԱՏՈՄ Անձեւացի, որ Մոկաց իշխաններու հետ հասկացողութեան կու գայ եւ անոնց հետ Գագիկ Արծրունիին օգնութեան փութալով Յուսուփ ոստիկանին

դէմ յաջողութիւններ կ'արձանագրէ (Յովհ. Կաթ. Պատմ., էջ 292) : Սակայն երբ անիկա բազմամարդ բանակով վերստին Վասպուրական կ'արշաւէ Ատոմ «Եհան զամենայն Անձեւացիսն ի գլուխս ամուր լերանց եւ զոմանս իջոյց եւ ամրացոյց ի խորածորս եւ ի վիհս բլրոց, զգուշացեալ ամենայն արթնութեամբ, զի մի ինչ չար դիպեացի նոցա» (անդ., էջ 328) : Իսկ Յուսուփ հասնելով Անձեւացեաց գաւառը Ատոմի լուր կը յղէ՝ թէ փասս պիտի չհասցնէ, եթէ յօժարի տուրք տալ : «Մեծ իմաստ, բարեխորհուրդ եւ արդարակորով» (անդ., էջ 292), «Մեծ իշխանն Անձեւեաց Ատոմ, որ հանճարիմաստ խոհականութեամբ, վաղընփոյթ խորհրդով» (անդ., էջ 328) իր գործերը կարգի դրած է, հարցին առանց արխնհեղութեան լուծումը նպատաւոր կը գտնէ եւ պահանջուածէն իսկ աւելի կու տայ : Նոյն իսկ նախարարներու որդիներէն պատանդ յղելու կը յօժարի : Եւ այսպէս անգութ ոստիկանը իր բաղձանքներուն եւ պահանջներուն լիակատար բաւարարութիւնը գտնելով Ատոմի երկրին սահմաններէն գոհունակութեամբ կը հեռանայ :

Ատոմ, որուն եղբայրներէն է Տաճատ (հմմտ. վերը) արիարար կը մաքառի Լաչքարի արար զօրավարին դէմ եւ անոր բանակը գրեթէ կը ջնջէ (Markwart, Südarmerien, էջ 371, 388) :

Ինչպէս պատմութեան ընթացքը կը

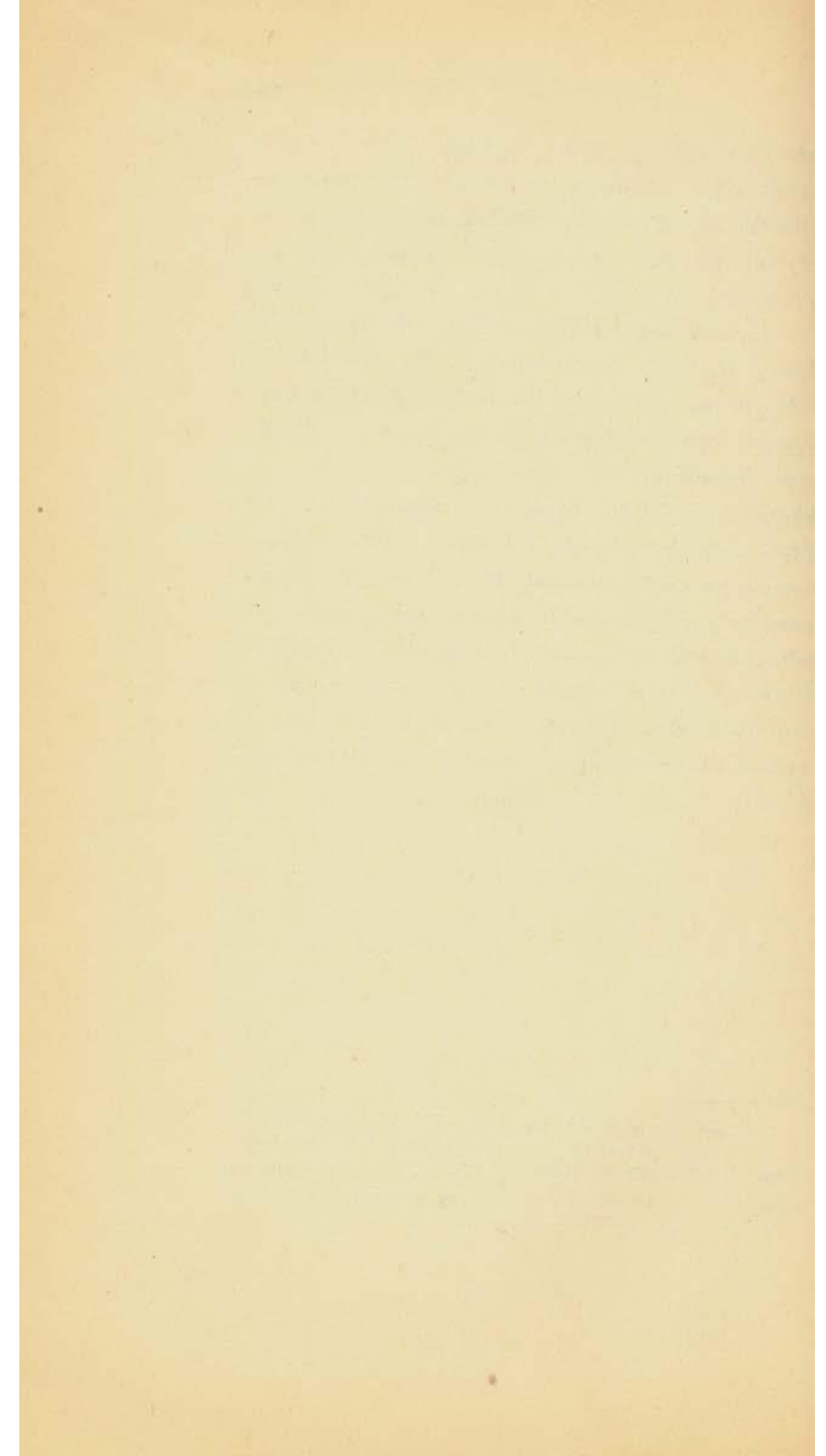
ցուցնէ Անձեւացեաց զաւառը այլ եւս Արծրունեաց նախարարութեան եւ թագաւորութեան կը պատկանի եւ կ'ունենայ Արծրունի իշխաններ ու թագաւորներ (Հմմտ. Մատթ. Ուռհ. Պատմ., էջ 91, Չամչեան, Պատմ., Բ., էջ 841 եւ Ինճիճեան, Հնախօսութիւն, Բ., էջ 64—65) :

Անձեւացեաց առնչութեամբ յաւելում՝ թէ կը յիշուի նաեւ ԲԱՐԹՈՒՂԻՄԷՈՍ անուն թագաւոր մը, որ արարելէնէ կը թարգմանէ Մակար կրօնաւորի եւ Արդլազիզի վիճաբանութիւնը: Յիշատակարանին մէջ կայ՝ «Ես Բարթոլիմէոս Անձեւացեաց թագաւոր, ի սննդականութենէ Ապուսասլ կոչեցեալ, թարգմանեցի զպատմութիւնս ի տաճիկ գրոց ի հայ լեզուս» (Տաշեան Հ. Յ. Ժողովածոյք առական Վարդանայ, Վիեննա 1900, էջ 189—190): Իսկ Ուռհայեցիին Պատմութեան մէջ կը հանդիպինք «Բաղրատունի Պապն Անձեւացին»ի եւ «Սարգիս Անձեւացեաց»ի (Պտմ., Երուսաղէմ 1869, էջ 30 եւ 33): Աւելի ուշ կը ներկայանան Ապլղարիպ զօրավար Անձեւացեաց, ՏԻԳՐԱՆ մարդպան Անձեւացի իր ՍՈՓԻ կնոջ հետ եւ ուրիշներ (Ալիշան, Շիրակ, էջ 149. Սմբատ, Պատմ., էջ 37—39 եւ 96. Ուռհայեցի, Պատմ., էջ 30—33, 325. Արարատ, 1870, էջ 10, անդ, 1913, էջ 1148:

Ծանօթ է Եղիշէի Վարդանանց Պատմութեան Չեռագիր մը, որ Անձեւացեաց օրինակ անունին տակ կը յիշուի: Անոր մէջ կը հան-

գիտելնք «Զտէր Անձեւացեաց զմեծն Ատոմ
 յիշատակի արարէք արժանի...: Գրեցաւ
 հրամանաւ Շմաւոնի Անձեւացեաց տեառն,
 յիշատակ եւ բարեխաւս աշխարհիս...,
 զԳուրգէն յիշեցէք... Գէւորք Անձեւացեաց
 ... Հասան տէր Անձեւացւոց (Գալֆայեան,
 հրտ. Եղիշէի Վարդանանց Պատմութեան,
 Թէոդոսիա 1861, էջ Գ—Է)¹⁰: Հ. Ակինեան
 ճշդօրէն կ'արտայայտուի «Գալֆայեանի (Եղի-
 շէի Պատմութեան հրատարակիչն է) այս
 նկարագրութիւնը կասկած կ'արթնցնէ իմ
 մէջ. ամբողջ կեղծիք կը թուի: Անունները,
 որոնք յառաջ բերուած են Ձեռագրին յիշա-
 տակագրութիւններէն, փնտռուած, ընտրուած
 անուններ կ'երեւան» (Եղիշէ, Ա., էջ 107):
 Ստուգիլ նոր անուն չկայ, այլ հինեւոր
 կրկնութիւն, միայն Դաւիթ անունը մոռ-
 ցուած է — զուցէ պատրելու զխտումով
 եղած:

¹⁰ Հմմտ. սոյն Ձեռագրի մասին՝ Կիւլէսէրեան Բ.
 Վ., Եղիշէ, քննական ուսումնասիրութիւն, Վիեննա
 1909, էջ 41—45 եւ Ակինեան Հ. Ն., Եղիշէ վարդա-
 պետ եւ իւր Պատմութիւնն Հայոց պատերազմի, Ա.,
 Վիեննա 1923, էջ 107—110):

Ե.

ՄԵՍՈՒՆԵՆՆ ԴԵԹԵՐԵՐՈՒԹԻՆԸ

ՈՄԸՏՈՒՆԵԱՅ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԱՄԱՏՈՒՆԻՆԵՐՈՒ ԾԱԳՈՒՄԸ

Մովսէս Խորենացի Ամատունիներու նախարարութիւնը Վաղարշակ Արշակունի թագաւորէն եւ անոր ժամանակը հաստատուած չի աւանդեր, այլ շատ ուշ շրջանի մէջ եւ այն՝ Արտաշէս Բ. թագաւորէն: Կը գրէ՝ «Յաւուր» սորա ասէն եկեալ զազգս Ամատունեաց ի կողմանցն արեւելից Արեաց աշխարհին: Բայց են սոքա բնութեամբ Հրեայ ի Մանուէայ ումեմնէ, որոյ որդի իւր մեծահասակ եւ ուժեղ Սամսոն անուն կոչեցեալ, որպէս սովորութիւն է Հրէից ըստ յուսոյ զնախնեացն կոչել զանուանս: Բայց է ճշմարիտ եւ այժմ իսկ տեսանելի ի զարմս Ամատունեաց, քանզի անձնեայք եւ բարեձեւք ըստ պատշաճի վայել են ամենայն իրօք եւ ուժեղք: Տարեալք են սոքա ի յԱրշակայ առաջին ի Պարթեւաց թագաւորեցելոյն եւ յառաջադիմութեամբ անդրէն յԱրեաց աշխարհին ի պատիւ հասեալք ի կողմանս Ահմատանի: Բայց թէ յի՛նչ պատճառաց զալուստ նոցա այսր ոչ գիտեմ, այլ պատուին յԱրտաշիսէ գեղիւք եւ դաստակերտօք: Եւ անուանին Ամատունիք, որ-

պէս թէ եկք¹։ Եւ կէսք ի Պարսից Մանուէանս զնոսա կոչեն յանուն նախնւոյն» (Պատմ. Հայոց, Վենետիկ 1881, էջ 288—289)։

Զարմանալի է որ Խորենացին Ա.Հ.ՄԱ.-ՏԱՆի նմանութենէն չէ ստուգարանած, որ Հ. Ինճիճեանի համաձայն հնարաւոր է (Հնաստութիւն, Բ., էջ 164, ծն. 1)։ Եւ կամ նոյն իսկ չի բղխեցներ ՄԱՆուէն²։

Ղափանցեան կը գրէ՝ «Խորից Խորենացին կազմում է Խոռխոռունի նախարարութիւնը, այսինքն պիտի ընդունենք որ այդ ազգեցիկ Փէոդոլական իշխանութիւնը խորիական ծագում ունի, ինչպէս Մանգակունիները Manda ցեղից, Սլկունիները Sale ցեղից (Salak եւ Malak անուններից), Ամատունիները Mada (Մեղացի) ցեղից եւ այլն։ Հայոց Խոռ արտասանութիւնը ցոյց է տալիս որ Խուրրի անունը հնչվել է Խոռ(ռ)օ ձայնաւորով, ունենք նաեւ Խոռ բառը ժլատ իմաստով, որը նոյնպէս այդ ցեղի անունից է մնացել, թերեւս որպէս յատկանիշ դրանց

¹ Թովմաս Արծրունի կը գրէ՝ «Իսկ զանուն քաղաքին կոչեցին Արտամատ, որ թարգմանեալ ստուգարանի Արտաշէսի ձեռակերտ կամ թէ Արտաշէսի եկք, զի ըստ պարսիկ ձայնի Մատ եկք թարգմանի» (Պատմ. Արծրունեաց, Կ. Պ. 1852, էջ 57)։

² Հ. Բարսեղ Սարգիսեան չատ լաւ ուշադիր եղած է որ Մովսէս Խորենացիի «հնարադիտութիւնն» է Ամատունիներու հրէական ծագումը։ Ան կը միտի ընդունելու թէ «ի ժամանակս Տիգրանայ հանդիպեցաւ նոցա մուտքն ի Հայս...» (Աղաթանգեղոս եւ իւր բաղմադարեան դադոնիքը, Վենետիկ 1890, էջ 89)։

առեւտրական լինելու համար (Պատմութիւն Ուրարտուի, Երեւան 1940, էջ 34—35, ուր եւ հմմտ. Ռչտունիներու ծագումը, էջ 226) :

Ամատունիները կրնան ուրարտական սերունդէ ըլլալ (հմմտ. իմ «Գնունեաց եւ Ռչտունեաց նախարարութիւնները, Վիեննա 1952, էջ 4 եւ 58) : Բասմաջեան Ամատունի կը նշնայնէ Ամադանի հետ* : — Իսկ Եւրիչներ՝ Շամատունի հետ** :

ԱՄԱՏՈՒՆԻՆԵՐՈՒ ԲԱՐՁՆ ՈՒ ՊԱՇՏՈՆԸ

«Ամատունեաց տոհմը հայ նախարարական տների մէջ առաջիններից մէկն էր, գոնէ Դ. եւ Ե. դարերում» (Յովսէփեան Գար. արքեպ. Նիւթեր եւ ուսումնասիրութիւններ հայ արուեստի եւ մշակոյթի պատմութեան, Պրակ Գ., Նիւ Եորք 1944, էջ 25—26) :

Գահնամակի մէջ եօթանասուն նախարարութիւններու վրայ ԺԵ. բարձր կամ աստիճանը Ամատունեաց նշանակուած է, իսկ Ներսէս Պարթեւի վարքի մէջ տրուած նախարարական ցանկին մէջ (հարիւր վաթսունի վրայ) անոնց ԺԱ./ԺԲ. աստիճանը յատկացուած է*** :

Հետեւաբար Ամատունեաց նախարարութիւնը բաւական բարձր դիրք ու աստիճան

* Իսկական Պատմ. Հայոց, էջ 56. հմմտ. Բանասէր, Դ., էջ 193, 239, 314 :

** Նիկողոսի, Բեւեռագիրք աղճանադրութիւններ Ռուսաց Հայաստանում, Վենետիկ 1897, էջ 56—61 :

*** Ալիշան, Այրարատ, էջ 195 եւ 430. ու Մեսրոպ Երիցու Պատմ. Ս. Ներսէսի, Վենետիկ 1853, էջ 32 :

ունէր: Գալով Պատմագիրներու յիշատակութիւններու, է. նախարարն է Վաչէ Ամատունի, որ Ներսէս Պարթեւի կ'ուղեկցի դէպի Կեսարիա (Զ. Սովերք, էջ 25): Դանիէլ Ծերունիին առաքուած չորս նախարարներու վրայ Գ.ն է Կարէն Ամատունի (Փ. Բուզանդ, Պատմ., Վենետիկ 1933, էջ 49): Իսկ Ներսէս Պարթեւի ուղեկից ութը նախարարներու շարքին մէջ ամէնէն վերջը դրուած է «Պարգեւ իշխան տանն Ամատունեաց» (անդ, էջ 81): Ղ. Փարպեցիի մօտ Արտաշատի Ժողովի մասնակցող տասնուութը նախարարներու ԺԱ. անդամն է Վահան Ամատունի (Պատմ., Վենետիկ 1933, էջ 135), դարձեալ ան Ը.՝ է տասնութէկ նախարարներու մէջ, որոնք Պարսիկներու դուռը կ'երթան (անդ, էջ 144), միայն թէ կալանաւորուած նախարարներու մէջ երկրորդն ու վեցերորդը Ամատունիներ են (անդ, էջ 236—237): Եղիշէի յիշատակութիւններն ալ Ամատունեաց նախարարութեան բարձր աստիճանին այնքան նպաստաւոր չեն. այսպէս՝ Պարսկաստան հրաւիրուած յականէ յանուանէ տաս նախարարներու շարքին մէջ ութերորդն է Վահան Ամատունի (էջ 76), իսկ նոյն աշխարհը գերի վարուած տասնուերեք տոհմի նախարարութիւններու մէջ հինգերորդը՝ Ամատունեաց տոհմը յիշատակուած է (Պատմ., էջ 369): Այսքանը բաւական է ցուցնելու համար — ի հարկէ պատմագիրները տոհմերու աստի-

ճանը միշտ նկատի չէին կրնար առնել — թէ Ամատունեաց տոհմը այնքան դերադաս չէ համարուած եւ կամ ճշգրտոյնս խոնարհած է։ Ասոր պատճառը կը դնէ կամ կը յերևրէ Մ. Խորենացի՝ «Եւ (Ս. Սահակ Պարթեւ) մեծարի ի նմանէ (Պարսիկներու Արտաշիւր թագաւորէն) յոյժ նախ վասն քաջատոհմիկ ազգին Պահլաւականաց... որոյ զընաւն կատարեալ խնդիրս նախ վասն փեսայի նորա Համագասպայ, դարձեալ եւ վասն մնացելոցն մեղուցեալ նմա ազգացն Կամսարական եւ Ամատունի (Հմմտ. վարը Նախարարները), որ սուղեալ զօղեալ էին յանյայտ տեղիս, վասն որոյ մաղթեաց զթալ, իբր յաստուածային հրամանէ, ոչ բառնալ որդւոյ զյանցանս հարցն, մանաւանդ զի եւ հարք որք մեղանն նոքին սակս այնր եւ մեռան։ Որոց մնացելոցն պարզեւեալ զկեալն հրամայեաց զտուն երկաքանչիւրոցն զկալեալսն յարքունիս դարձուցանել ի նոսա, բայց միայն ի գահ հայրենի ոչ հաստատել, այլ ի խոնարհ քան զբազումս մատուցեալ նախարարս, ի կարգ կրտսերադունից կատարել» (անդ, էջ 511—512 եւ 5:2) ³։

Հ. Ալիշանի համաձայն Ամատունիներու

³ Հմմտ. Կոզեան Հ. Ս., Կամսարականները—Տեարք Շիրակայ եւ Արշարունեաց, Վիեննա 1926, էջ 59—60, ուր կայ սա կարեւոր վարկածը՝ «Ակնբախ հակասութիւն մը. զոր բառնալու համար (Խորենացին) կը ստեղծէր Գլ. Ծ., ԾԱ. միջադէպերը, որպէս զի ապա դար միանար Գահնամակին ԿԵ. դիւտով»։

աստիճանին բարձրութեան հաւաստիքներ են՝ Վահան Ա. Ամատունիի զօրավարութիւնը եւ Վահան Բ.ի հազարապետութիւնը (հմմտ. Այրարատ, էջ 195)⁴։ Իմ կարծիքովս այդ պաշտօններու հասնիլը անհատական կարողութեան գնահատում է աւելի, վասն զի ստորին տոհմերէ եւս զօրավարներ ունեցած ենք, իսկ այլուր ինչպէս արտայայտուած եմ, կարելի չէ ստուգապէս հաստատել որ հազարապետութիւնը Ամատունիներու վերապահուած ըլլայ. Հ. Ալիշան ալ արդէն միայն Վահան կը յիշատակէ։ Նմանապէս այլուր ընդարձակօրէն նկատի առած եմ հազարապետութեան աստիճանն ու պաշտօնը (հմմտ. Իմ Գնունեաց եւ Ռշտունեաց նախարարութիւնները, էջ 13—17)։

ԱՄԱՏՈՒՆԻՆԵՐՈՒ ԳԱԽԱՌԸ

Ամատունիներու հոգերու եւ կալուածներու մասին Հ. Ալիշան արդէն ընդարձակօրէն խօսած ըլլալով (հմմտ. Այրարատ, Վենետիկ 1890, էջ 133) աւելորդ է անոնց անդրադառնալ եւ լաւ՝ կրկնութենէ խոյս տալ։ Սակայն կը շեշտենք՝ թէ ճիշդ է անոր այն վարկածը թէ Արարատեան նահանգի Արագածոտն գաւառը իր ամբողջ տարածութեամբ Ամատունիներու սեպհականութիւն

⁴ Այդ գրքին մէջ (էջ 424—425) չենք գտներ թէ Ամատունիները հայ բանակին քանի՞ մարտիկ կու տային։

չէր, այլ անոր մէկ մասը եւ այն արեւելեան կողմը (անդ, էջ 133. հմմտ. Ինճիճեան, Ստորագրութիւն, էջ 438—442)։ Մինչդեռ Արէլ արքեպիսկոպոսը Արագածոտն ամբողջութեամբ Ամատունիներու կուտայ եւ կ'ըսէ՝ թէ որովհետեւ Ամատունիներու տոհմը սպառած էր Վահան Մամիկոնեանի ատեն՝ Գրիգոր Մամիկոնեան հոն կրնար շինութիւններ ընել իբրեւ տէր ու տիրական (Վաղարշապատ, մայրաքաղաք Հայաստանի, Վաղարշապատ 1874, էջ 47), որ սակայն սխալ է, ինչպէս քիչ մը վերջ նախարարներու պատմութիւնը պիտի հաստատէ։ Անշուշտ թէ պարագաներու համաձայն Ամատունիներու կալուածները ընդարձակուած եւ նմանապէս սահմաններու անձկութեան ենթարկուած են։ Անոնց ամէնէն սիրելի վայրն եղած է Օշական, որ Վահան Ա.ի քաջութեան արդիւնքն է եւ ուր Վահան Բ. կը յաջողէր Մաշտոցի անդին աճիւնները ամփոփել (հմմտ. վարը)։

Ամատունիները Ս. Երկրին մէջ ունէին երկու վանք (Ալիշան, Հայապատում, էջ 227. հմմտ. յատկապէս Սիոն, 1928, էջ 140—144)։

Կը խորհիմ թէ Ամատունեաց գաւառի եպիսկոպոսութեան ակը կը սկսի⁵, երբ Մաշ-

⁵ Ուխտանէս Ամատունեաց եպիսկոպոսութեան հաստատութիւնը Գր. Լուսաւորչի կը վերագրէ (Պտմ. Վաղարշապատ 1871, էջ 100)։

տոցի մասունքները Օշականի մէջ կ'ամփոփուին: Այս վարկածին կը միտիմ, որովհետեւ Արտաշատի ժողովին մէջ է որ առաջին անգամ Ամատունեաց եպիսկոպոսի մը կը հանդիպինք: Այդ՝ Եղիշէ կամ Եղիշայ եպիսկոպոսն է (Եղիշէ, էջ 50 եւ Փարպ., էջ 134), զոր Օրմանեան (Ազգապատում, էջ 436—438) եւ ուրիշներ Եղիշէ Պատմագրին հետ սխալելով կը նոյնացնեն: Դարձեալ զի Ամատունեաց եպիսկոպոսին անունը ընդհանրապէս եպիսկոպոսական կամ հայրապետական ցանկերու մէջ վերջերը կը յիշուի (Եղիշէ, էջ 50, Փարպեցի, էջ 134, Գիրք Թղթոց, ԹրՓլիս 1901, էջ 42, 81):

Եղիշէէն յետոյ կը յիշուին՝

Շահէ, որ Բարգէն Կաթ.ի (490—516) հետ ի Պարսս թուղթ մը կը գրէ (Գիրք Թղթոց, էջ 42): Խոսքով, որ Ներսէս Կաթ.ի հետ կը գրէ Թուղթ մեղադրանաց առ եպիսկոպոսունան (անդ, էջ 70): Բար կամ Պապ, որ Յովհաննէս Կաթ. Գարեղեանի (557—574)՝ «Առ Սիւնեաց եպիսկոպոսն» թուղթին չարադրողներէն է (անդ, էջ 78, հմմտ. եւ Օրբելեան, Պատմ. տանն Սիսական, Ղուկասեան հրտ. էջ 92) եւ նմանապէս «Առ Աղուանից եպիսկոպոսունս» թուղթին (անդ, էջ 81):

Յովհան կամ Յովհաննէս, որ Դուինի 607ի ժողովին ներկայ է (անդ, էջ 146 եւն):

Մատթէոս, որ Տիգրոնի ժողովին կը մասնակցի (615) եւ կը զրէ թուղթ առ Արրա-
համ Կաթ. (Սեբէոս, էջ 190) :

Ասայէլ, որ Դուինի 645ի ժողովի անդամ է (Տաշեան Հ. Յ., Մայր Յուլ. հայ. Ձեռ. Վիենն. Մխիթ. Մատ.ի, էջ 654) :

Արէլ կամ Հարէլ, որ Մանազկերտի 726ի ժողովին մէջ է (Տէր-Մինասեանց, Հայոց Եկեղեցու յարարերութիւնները, ..., էջ 92) :

Սարգիս կամ Սարկաւազ, որ ժամանակակից է Եղիա Ա. Կաթ.ի եւ Դաւիթ Դուինեցին կը թաղէ (Ալիշան, Այրարատ, էջ 196) :

Աղեքսանդր, որ Նիկիայի Բ. Ընդհ. Ժողովին (787) անդամներէն կ'ըլլայ (Յովնանեան Հ. Պ., Պատմութիւն տիեզ. Ժողովոյ արեւելեայց, Վիեննա 1847, էջ 493) :

Գրիգոր, որուն Թաղէոս Ակէացի խորհուրդ կը հարցնէ, երբ «նստէր ի հանգստի սրբոյն Թաղէոսի առաքելոյն յարտազական գաւառի» (Թովմ. Արծ. Պատմ., էջ 290) :

Յետագային Յովհաննավանքի առաջնորդները իրրեւ Ամատունեաց եպիսկոպոսներ երեւան կու գան (Ալիշան, Այրարատ, էջ 196) :

Ամատունեաց եպիսկոպոսները — որոնց ցանկը լրիւ չէ — իրենց խորհուրդներով կ'աջակցին նախարարներուն գաւառին բարեօք դեկավարութեան համար :

ԱՄԱՏՈՒՆԻ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐ ԵՒ ՍԵՊՈՒՀՆԵՐ

Մ. Խորենացի մինչ Ամատունի նախարարութեան սկիզբը կը դնէ Արտաշէս Բ. թագաւորի օրով, այդ տոհմէն առաջին նախարարի անունը⁶ կու տայ Տրդատ Մեծի ժամանակ: Եւ այդ է՝ Օտայ կամ Ոտայ (հմմտ. Ալիշան, Այրարատ, 1890, էջ 194): Սոյն անունը կը յիշուի նաեւ Ազաթանդեղոսի մօտ, սակայն չէ նշանակուած թէ ո՞ր զարմէ կը սերի ան. արդէն Ամատունի նախարարութիւնը երբեք չէ յիշատակած — սակայն կը հաստատէ թէ աւագ նախարար էր (Պատմ., Վենետիկ 1835, էջ 167): Գուցէ ասկէ քաջալերուած Խորենացի զինքը Ամատունի կը հռչակէ, զի Ամատունեաց տունը բարձրատիճան նախարարութիւններէն էր (Պատմ., Վենետիկ 1881, էջ 333): Խորենացին դեռ կ'աւանդէ թէ Օտայ «Փեսայ էր ազգին Սղկունեաց եւ անուցանող Խոսրովիդխաոյ դստեր Խոսրովու» (անդ, էջ 333): Ան ոչ թէ միայն անուցանող է արքայադստեր, այլ եւ գուցէ

⁶ Եթէ Սամսոն եւ Մանովէ (Մանուէ) բնականօրէն նկատի չառնուին (Խոր. Պատմ., էջ 288—289):

⁷ Գալով Ոտայ անունը, որ առաջին անգամ եւ իրրեւ առաջին նախարար յիշուած է առ Ազաթանդեղ, եւ նախամեծար կը համարիմ Հ. Ղ. Ալիշանի համաձայն նոյն համարիլ Ոտայ կամ Ոթայեցիք կոչուած երկրին հեռ» (Սարգիսեան Հ. Բ. Ազաթանդեղոս եւ իւր բողոքարարեան գաղտնիքը, էջ 89), որմէ եւ գուցէ կարելի ըլլար ենթադրել թէ Ամատունիները այդ երկրէն Հայաստան գաղթած ըլլային, եթէ ստոյգ ըլլայինք սոյն նախարարին Ամատունեաց տոհմէն սերած ըլլալուն:

մահուանէ ազատարար եւ պաշտպան անոր։
 Զինքը Անի ամրոցին մէջ կը պատսպարէ ու
 կը խնամէ «Որջացեալ յամուրն Անի իբր ի
 կաղաղի հանդարտութեան զօղեալ» (անդ, էջ 333 եւ Վարդան, Պատմ., Վենետիկ 1862, էջ 39 եւ 86)։ Հոն է որ Տրդատ արքայորդին
 — Սոսրովիդուխտի եղբայրը — երկարատեւ
 եւ դառն բաժանումէ վերջ իր քոյրը կը գտնէ
 եւ ա'յն՝ կը շնորհակալ Օտայի աշակերտութեան
 եւ արհիւթեան շնորհիւ՝ «Եւ ելեալ Տրդա-
 տայ յաշխարհս գտանէ զՕտայ սնուցեալ
 զքոյր իւր Սոսրովիդուխտ եւ պահեալ
 զգանձսն ամրոցաւն հանդերձ յոյժ երկայն-
 մտութեամբ, զի թէպէտ ոչ ծանեաւ զճշմար-
 տութիւն յաղաղս Աստուծոյ, սակայն զստու-
 թիւն կռոյն գիտաց (անդ, էջ 346)։ Այս վեր-
 ջին խօսքերով Սորենացին գուցէ կ'ուզէ ակ-
 նարկել թէ Օտայ Գրիգոր Լուսաւորչի նման
 քրիստոնէութիւնը չէր ընդգրկած, բայց լաւ
 կեանք կը վարէր եւ կըցած էր ընտիր կրթու-
 թիւն տալ իր գուրգուրանքին տակ առած
 աղջկան, որ կ'ըլլար համեստ կուսան եւ ան-
 դուռն բերան չունէր (անդ, էջ 346)։

Տրդատ իր քոյրը կը փնտռէ իր մօտը ու-
 նենալու համար։ Գոհ ու երախտապարտ
 է, որ Օտայ զինքը սուրէ ու հուրէ ազատած
 է, եւ գնահատելով՝ «Ի հաղարապետութիւն
 Հայոց զՕտայն կացուցանէ» (անդ, էջ 346)։

Ազաթանգեղոսի՝ Օտայի Սոսրովիդուխտի
 սանահայր ու ազատարար ըլլալն անծանօթ է

եւ նմանապէս՝ թէ ան հազարապետութեան բարձրացած ըլլայ: Օտայի հազարապետութեան բարձրանալը Խորենացին «աւագ նախարար»էն յերիւրած է (ինչպէս եւ տոհմը, համառ. վերը), իսկ սանահայրութիւնն ու միւս պարագաներն ալ գուցէ անկէ՝ որ Խոսրովիդուխտին տեսիլին վրայ Օտայի կը յանձնուի Գրիգորի Խորվիրապէն հանումը (Ագաթ., էջ 168): Ագաթանգեղոսի համաձայն Օտայի պաշտօն կը տրուի երթալու Արտաշատ «հանել զնա (Գրիգոր Լուսաւորիչը) ի խոր բանտէ վիրապին» եւ ան իր վրայ դրուած պարտականութիւնը լրիւ կը կատարէ եւ զինքը կը տանի «ի Վաղարշապատ քաղաք» (անդ., էջ 167—168): Յետագային Օտայ Ամատունին ծերութեան հասակին մէջ Սղուկ նահապետէն կը սպաննուի «ի սորին բանս հրապուրեալ Սղուկ նահապետ ազգին Սլկունեաց զինքեան սպանանէ զփեսայ զծերացեալն Օտայ⁸, որ էր ի տոհմէն Ամատունեաց» (Խոր. Պատմ., էջ 352):

Խորենացին Օտայէն վերջ Ամատունիններէն կը յիշէ ՎԱՀԱՆ, սակայն թէ անոր հետ ինչ աղերս ունի, այդ չի նշանակեր: Ժամանակը թոյլատու է — եթէ Օտայ Ամատու-

⁸ Հ. Բ. Սարգիսեան Մ. Խորենացիի աւանդութիւնը թէ Օտայ Սլկունեաց փեսայ է՝ կը համարի անոր «առանձնական կարծիք եւեթ եւ ոչ ստոյգ աւանդութիւն» եւ կը յարէ «Ես կ'ախորժէի զառաքինին Օտայ միայն ճանաչել արժանաւոր փեսայ առաքինուհւոյն Խոսրովիդուխտ» (Ագաթանգեղոս եւ իւր բազմադարեան զաղտնիքն, Վենետիկ 1890, էջ 90):

նեաց տոհմէն է — եղրակացնելու, որ անոր
որդին ըլլայ եւ հետեւարար ժառանգը, մա-
նաւանդ երբ նկատի առնենք որ՝ նահապետ
Ամատունեաց է եւ նահապետութիւնը ան-
դրանիկէ անդրանիկ կը փոխանցուէր — ընդ-
հանրապէս (Պատմ., էջ 357) : Վահան հար-
կաւ զովելի եւ աչքառու նախընթաց ունենա-
լու է՝ որ զօրավար կը կարգուի : Եւ նշանա-
կողն է Տրդատ Մեծ, որ զինքը Վրաց առաջ-
նորդ Միհրանի, Բագարատ ասպետի, Մանա-
ծիհր Ռշտունիի հետ Պարսիկներու վրայ յար-
ձակում ընելու կ'առաքէ (անդ, էջ 357) : Նոյն
պաշտօնին մէջ (արդէն ասկէ Խորենացին յե-
րիւրած է նախորդը) կը մնայ Վահան Խոսրով
Կոտակ թագաւորի ժամանակ եւս՝ «Երրորդ
Վահան նահապետ Ամատունեաց, զօրավար
արեւելեան զնդին... եւ առաքեաց զՎահան
նահապետ Ամատունեաց արեւելեան զնդաւն
եւ զզադատացի զօրս ընդ նմա առաքեաց
զԿողմամբք Ատրպատականի, ունել պահ ար-
քային Պարսից» (անդ, էջ 407—408)⁹ : Վա-
հան Բագարատ ասպետին հետ կը ստիպուի
հիւսիսային Կովկասի բնակիչներու դէմ
դարձնել իր զէնքերը, երբ անոնք Շապուհ

⁹ Թովմաս Արծրունիի համաձայն Խոսրով Կոտակ
Վահանի վրայ անվերապահ վստահութիւն ունի (Պատմ.
Արծրունեաց, Կ. Պ. 1852, էջ 639) : Ան՝ «իմաստունն»
Վահան՝ Մամիկոնեան, Ռշտունի եւ Արծրունի նախա-
րարութիւնները Արշակ թագաւորին հետ կը հաշտեցնէ
եւ ուրիշ նախարարութիւններու հետ ներսէս Պարթեւ
կաթողիկոսի մարմինը «հանգուցանեն ի տեղւոջ հայ-
րենեացն վկայարանի ի Թորդան» (անդ, էջ 65 եւ 72) :

Թագաւորին գաղտնի հրամանովը Սանատրուկի հրապոյններէն կը զգլխուին: Եւ ահա Օշականի մերձ «Զօրագլուխ նիզակաւորացն լեալ անարի ոմն հսկայ վառեալ եւ թաղեալ կաճեայ բոլոր ամենեւիմբ պարածածկեցեալ շահատակէր ի մէջ զօրացն...»: Անոր մրցակից կ'ելլէ Վահան Ամատունի «Հայեցեալ յեկեղեցին կաթուղիկէ, ասէ. օգնեա ինձ Աստուած, որ զգաւթեան պարսաքարն դիպեցուցեր ճակատու խրոխտացելոյն Գողիաթու, ուղղեա եւ զնիզակս իմ ական հզօրիս այսմիկ: Եւ ոչ վրիպեցաւ ի խնդրոյն, ընդ գաւակ ձիոյն յերկիր կործանեալ զահագին զմիրագն»... որուն վրայ թշնամի բանակը սարսափահար կը փախչի եւ Բագարատ ասպետը «առանց նախանձու» վկայ կ'ըլլայ Խոսրովի մօտ Վահանի քաջութեան: «Վասն որոյ պարգեւէ նմա արքայ զտեղի ճակատուն զՕշական, ուր ինքնակամ դիմագրաւ նահատակն եղեւ» (անդ, էջ 413—416 եւ Վարդան, Պատմ., էջ 45): Շապուհ թագաւորը յետագային, երբ Հայաստանի տէր կը դառնայ, կը պատժէ իր դէմ ոգորոզ Ամատունին եւ «Փոխանակ Վահանայ Ամատունեոյ սպարապետ կացուցեալ Հայոց արեւելեան զօրուն զՎաղինակ Սիւնի» (անդ, էջ 431):

Բուզանդ այս առասպելային մանրամասնութիւնները չունի — անոնք կարկտուած են պատերազմին Օշականի մերձ մղուած պարագայէն, որուն հետեւանքով իրր թէ Օշա-

կան Ամատունիներու կը տրուի — այլ կ'աւանդէ թէ Վահան նիզակակից է Վաչէ մամիկոնեանի, երբ սա «Յառապար ի կողմն Օշական բերդին» Մազքութներու եւ ուրիշ ազգերու դէմ կը պատերազմի (Բուզ., Պտմ., Վենետիկ 1933, էջ 28)։ Նմանապէս՝ «Քաջ Վահան Ամատունի» Բզնունեաց Դատարեն ազգադաւ նահապետը՝ Վաչէի հետ «ձերբակալ արարեալ... ածէին զնա առաջի մեծի թագաւորին Խոսրովու եւ քարկոծ առնէին զնա քարամբ» (անդ., էջ 31)։

Ինչպէս կը տեսնուի Խորենացին Վահանի իշխանութեան շրջան կու տայ Տրդատ թագաւորէն մինչեւ Արշակի թագաւորելը, մինչ Բուզանդ զինքը միայն Խոսրովի օրով կը յիշէ. Հ. Ինճիճեան զինքը կը նոյնացնէ Վահան հազարապետի հետ (հմմտ. Հնախօսութիւն, Բ., Վենետիկ 1835, էջ 165)։

Բուզանդ Տիրան թագաւորի ատեն (342—350) կը յիշէ ԿԱՐԷՆ իշխան Ամատունեաց, որ կ'առաքուի Դանիէլ ծերունին հայրապետական աթոռին վրայ բազմելու հրաւիրելու (անդ., էջ 49)։ Իսկ Ներսէս Պարթեւի դէպի Կեսարիա շքադիր կը նշանակէ Արշակ թագաւորը «զՊԱՐԳԵԻ իշխանն տանն Ամատունեաց» (անդ., էջ 81)։ Մինչդեռ Մեսրոպ Երէց Ներսէսի ուղեկից դէպի Կեսարիա գիտէ

¹⁰ Աճառեան եւս երկու Պարգեւ Ամատունի կ'ընդունի (հմմտ. Անճնանունների Բառարան, Դ., էջ 230, 2, 3)։

ՎԱԶԻ Ամատունին (Պատմ. Ներսէս Պարթևի, 2. Սոփերք, Վենետիկ 1853, էջ 25) :

Վերոյիշեալներէն մէկուն որդին ըլլալու է ԿԵՆԱՆ, որ Արշակ Թագաւորին համակիր է եւ անոր արքունիքին կը միանայ, սակայն մեծ կորուստ կ'ունենայ, վասն զի «ԶԺառանգութիւն նոցա կալաւ Խոսրով արքայ յարքունիս, հրամանաւ Շապհոյ եւ ոչ եթող զկալուածս որդւոյ ի հայր եւ ոչ եղբօր յեղբայր» (Խոր., էջ 492) : Խոսրով ինքը չի կրնար այդ Ժառանգութիւնները վայելլ, զի Շապուհ «էր ցասամբ ընդ Խոսրովայ, ի բարեկամանալն Արկաղեայ» եւ կ'առաքէ իր որդին Արտաշիր, որ Խոսրով կալանաւորելով կը տանի իր հետ՝ «դնել ՅԱՆՈՒՆ կոչեցեալ բերդի» (Խոր., էջ 509) : Արշաւիր Խոսրովի հետ կը տանի Գաղաւոն Կամսերական եւ «գտուն նորա հրամայէ ունել յարքունիս, նոյնպէս եւ զեղբօր նորա Շաւարչայ եւ զՊարգեւայ Ամատունւոյ» (անդ, էջ 509) : Սակայն այս երկուքին դոյքերը ինչո՞ւ կը գրաւէ. պատճառը այս է. «Քանզի նոքա երկոքեան հանդերձ զինուորօք իւրեանց եօթն հարիւրովք նկատեալ որսացան զաջողութիւն ժամուն ի ճանապարհի կարաւանին զերծուցանել զարքայն իւրեանց զԽոսրով եւ ոչ յաջողեցան ի պարաւանդելոյ ոտից նորա ի չըլթայս : Եւ ի հզօր մարտի եղելոյ սպանան Շաւարչ եւ ՄԱՆՈՒԷԼ որդի Պարգեւայ եւ բազումք ընդ նոսա, իսկ Պարգեւ ի կալանս

ըմբռնեալ ածաւ առաջի Արտաշիրի եւ տիկ-
տեսակ դործեալ ուռուցմամբ հրամայեաց
զնել յանդիման Խոսրովայ հանապազ» (անդ.,
էջ 510) : Պարզեւ որ Ալիշանի համաձայն
թերեւս նախորդ Պարզեւի թոռն ըլլայ
(Այրարատ, էջ 195) եւ որ սակայն կասկա-
ծելի է եւ կրնայ նախորդն անգամ ըլլալ —
զի ժամանակի անջրպետը երկար չէ — եւ ա-
նոր որդիներն Խոսրովի հետ հաշտուած են
եւ իրենց հողերուն տիրացած (Խոր., էջ 502—
505) : Եւ ոչ այսքանը միայն, այլ Խոսրովի
ամէնէն հաւատարիմներն են եւ անոր թա-
գաւորութիւնն ու կեանքը փրկելու համար՝
իրենց հարստութիւնն ու կեանքը կը զոհեն :
Պարզեւի վերջին պարագաները կը յիշեցնեն
Վասակ Մամիկոնեան սպարապետի տխուր
բախտը (Բուզ., էջ 176) : Արտաշիր — ապա
թագաւոր — Պարզեւի եւ անոր հետեւորդ-
ներու արարքէն այնքան դժգոհացած է՝ որ
անոնց կալուածները կը պետականացնէ եւ
ուրիշներու կը բաշխէ եւ միայն Ս. Սահակի
միջնորդութեան վրայ զիջանելով՝ զանոնք
ետ կը դարձնէ, սակայն անոնց նախարարա-
կան աստիճանը քիչ մը կը խոնարհեցնէ
(Խոր., էջ 511—512, հմմտ. Զամչեան,
Պատմ. Հայոց, Ա., Վենետիկ 1784, էջ 485—
488) :

Ամատունեաց նախարարութեան մեծա-
դոյն եւ հոյակապ դէմքերէն է՝ ՎԱՀԱՆ Բ.
Ամատունի : Ծնողներու անունները անծա-

նօթ — գուցէ որդի Պարգեւի: Զինքը երբեք կարելի չէ արեւմտեան գունդի զօրավարին հետ միացնել (հմտ. վերը) եւ դարձ մը աւելի կեանք անոր շնորհել: Ան՝ հայ այն ազնուականներէն է, որոնք սիրով կ'ողջունեն նոր շարժումն ու լոյսը, որոնք Հացեկացի Վարդապետին սրտէն ու մտքէն կու գան: Կ'աշակերտի Մաշտոց-Մեսրոպի եւ կը գնահատէ անոր ձեռնարկը: Կ'աջակցի ամենալայն չափերով՝ «Վահան եւ Թաթիկ, նորին արբանեակք» (Խոր., էջ 570):

Վահան շատ ծանր պաշտօնի կը կոչուի, կ'ըլլայ Հայոց Մեծաց հազարապետ (Կորիւն, էջ 44—45 եւ Խոր., էջ 570): Հաւանօրէն յաջորդն ըլլայ Առաւանի, որուն Ամատունեաց տոհմէն ըլլալը կասկածելի է: Կորիւնի՝ «առ հազարապետութեամբ... Առաւանայ ուրումն, կա՛մ անոր տոհմին անծանօթութիւնը եւ կա՛մ օտար տոհմէ ծագումը կը ցուցնէ» (Ակինեան Հ. Ն., Եղիշէ վարդապետ եւ իւր պատմութիւնն Հայոց պատերազմի, Բ., Վիեննա 1936, էջ 465):

Վահան հազարապետութեան պաշտօնին մարդն էր եւ ընտրութիւնը յաջող էր, զի էր «Այր պատուական, երկիւղած, աստուածասէր, եւ հրամանակատար վարդապետական բանից» (Կորիւն, հրտ. Հ. Ակինեան, Հանդ. Ամս. 1949, էջ 269): Դարձեալ՝ «Զօրաւոր հաւատովք եւ ճոխութեամբ մարմնաւորաւ» — եթէ այս բառերը չեն դրուած անոր իշ-

խանութիւնը նշանակելու համար (Խոր., էջ 570), եւ նմանապէս՝ «այր խորհրդական եւ մտացի» (Ղ. Փարպ., Պատմ., Վենետիկ 1933, էջ 198) :

Թէ ո՛րքան ատեն Վահան Ամատունի հազարապետութեան պատուաւոր եւ պատասխանատու պաշտօնը կը վարէ անձանօթ է, նաեւ չենք գիտեր թէ ե՞րբ հրաժարեցաւ կամ զրկուեցաւ անկէ, այս վերջին մտածութեան կը միտինք, զի 444ին Շահապիվանի ժողովին մասնակից է եւ կը յիշուի իբրեւ հազարապետ եւ անկէ յետոյ կը յիշատակուի իբրեւ նախարար ու իշխան: Հ. Ակինեան կը գրէ՝ «Երբ Վասակ Սիւնի Հայաստանի մարզպան կարգուեցաւ, որ եւ է պատճառով առաւ Վահանէն հազարապետութիւնը: Ե՞րբ տեղի ունեցաւ այս դէպքը չենք գիտեր... ասկէ ծագեցաւ այն ոխութիւնը, զոր ունէին առ միմեանս իշխանն Սիւնեաց Վասակ եւ տէրն Ամատունեաց Վահան... այս պաշտօնը իրմէ առած էր Վասակ ընդ մէջ 445—450 տարիներու» (անդ, էջ 181 եւ 319) :

Թէեւ հայ Պատմագիրներէն ոչ ոք (Կորիւն, Եղիշէ, Փարպեցի, Խորենացի) կը յիշատակէ Վասակի ու Վահանի իրարու հա-

¹¹ Թովմաս Արծրունին գինքը սպարապետ գիտէ. «ի ձեռն Վահանոյ Ամատունոյ, որ էր ի ժամանակի սպարապետ Հայոց եւ տարեալ հանդուցանեն զնա (Մեսրոպ) ի Յօշական դեօղ...» (Պատմ., էջ 81): — Վահանի մասին հմմտ. Հանդէս Ամսօրեայ 1902, էջ 150:

կառակ ըլլալու իսկական պատճառը — թէ առաջինին երկրորդէն հազարապետութեան պաշտօնին խլումը կամ բարձում ըլլայ — ինչպէս Հ. Ակինեան այդ կը դնէ, որ մինչ յառաջագոյն տարրեր կը մտածէր ու կը պատճառարանէր (հմտ. Եղիշէ վարդապետ, Բ., էջ 466—467), սակայն այն ճիշդ է որ Վահան իր յաջողութիւններով եւ պատիւներովն Վասակի հաճելի չէր եւ Վասակ անոր հաճելի չէր իր քաղաքականութեամբ (Ալիշան, Այրարատ, էջ 195)։ Կը խորհիմ թէ Վասակի եւ Վահանի հակառակութեան պատճառներէն մէկը կրնայ ըլլալ վերջինին Մաշտոցի նշխարներու տիրանալը, մինչ Վասակի բաղձալի էր ունենալ զանոնք իր երկրին ու Գողթնի մէջ, ուր Ան գործած ու արդիւնաւորուած էր։ Ամէն պարագայի Վահան շատ լարուած է Վասակի դէմ եւ ջանացող որ Սիւնի մարդպանը տուժէ ու մնասուի։ Թէեւ երկար պիտի ըլլայ, սակայն կարեւոր են Փարպեցիի տողերը, որոնցմէ պայծառ կը տեսնուի թէ որքա՛ն խորամանկութեամբ ու չարադիտութեամբ Վահան կը գործէ — փոխուած է ան։ Փարպեցի կը գրէ՝ «Բայց իշխանն Ամատունեայ Վահան ոչ տայր թոյլ դուլ եւ զաղար զօրավարին Հայոց Վարդանայ, այլ մերթ ինքեամբ եւ մերթ այլովք ստիպէր վաղվադակի յայտնել զիրս ասպտամբութեանն, կարծեցուցանելով որպէս հոգւոյ եւեթ հոգալ զգիւտ փրկութեան, բայց ոչ հոգալով

ինչ կարի յայն միտս ըստ խօսիցն փութացուցանէր զյայտնել իրացն, այլ վասն մթերիցն առաջին ոխութեանն, զոր ունէին առ միմեանս իշխանն Սիւնեաց Վասակ եւ տէրն Ամատունեաց Վահան: Բայց ըստ ծանր խաճականութեանն իւրոյ հայեցեալ նկատէր թէ կամ չհաւանեալ ապստամբել իշխանն Սիւնեաց Վասակ մեռանի յիւրոց ընկերաց անարժան մահուամբ, կամ թէ հաւանեալ առ վտանդին ապստամբել, արգիլեալ անդրէն ի դրանն որդիքն երկոքեան չարաչար կենօք վտանգեալ պատահեն մահու եւ կամ բազմաժամանակեայ կարեւոր կապանաց եւ բանդից զիպեալք տանջին անխնայ» (Փարսկ., էջ 185—186):

Կրնայ ըլլալ որ Վահան Ամատունի Յունաց աշխարհը պատգամաւոր երթալու տունն դեռ հազարապետ ըլլայ եւ այդ պատճառով պատգամաւոր եւ անոնց գլուխը դրուած: Պատշաճ էր որ պատուով եւ իշխանութեամբ ականաւոր մը Բիւզանդիոնի արքունիքը առաքուէր եւ հազարապետութիւնը մարզպանութենէ եւ թերեւս սպարապետութենէ վերջ ամէնէն աւելի նկատի առնուելիք բարձն ու պաշտօնն էր: Անոր ընտրութեան միւս պատճառն ալ իր ուշիմութիւնն ու խաճականութիւնն էին եւ ուրիշ մը՝ Վասակ իր թշնամիէն ժամանակ մը կ'ազատէր:

Հակիրճ արտայայտուելով՝ Վահանի հազարապետութեան պաշտօնէն հեռանալու ժա-

մանակը կը մնայ անստոյգ: Նաեւ՝ պատճառը
կամ պատճառները:

Վարդանանց շրջանը դեռ չթեւակոխած
ուրիշ կարեւոր առթիւ մը Վահան դեռ կ'երե-
ւայ:

Հայ մշակոյթի ռազմիրան Մաշտոց կը
մեռնի 439 Փետր. 17ին (Ակինեան Հ. Ն.,
Ս. Մաշթոց վարդապետ, Վիեննա 1949, էջ
157): Խորենացին կը գրէ՝ «Յայնժամ լեալ
աղմուկ չփոթի յամբոխութեան բաժանեալ
յերիս գունդս վասն հանգուցանելոյ զպար-
կեշտն զայն մարմինն եւ նախ քան զմահն
կրթեալ ի մեռելութիւն: Կէսքն ասէին տանիլ
ի բնագաւառն իւր ի Տարօն եւ ոմանք ի նախ
աշակերտեալն Գողթն եւ այլքն անդէն ի Վա-
ղարշապատ քաղաքի ի սրբոցն դիրս: Բայց
քաջն Վահան Ամատունի, զի էր զօրաւոր
հաւատովք եւ ճոխութեամբ մարմնաւորաւ,
վասն զի ի ժամանակին յայնմիկ ի նա էր հա-
ւատացեալ Պարսից զհազարապետութիւն
Հայոց աշխարհիս, որոյ բարձեալ տարաւ զնա
արժանի յուղարկմամբ յիւր գիւղն Օշական»
(Պատմ., էջ 570. հմմտ. եւ Բ. Սոփերք,
էջ 36—37): Ժամանակակիցն Կորիւն այս-
պիսի վէճի մը յիշատակութիւն չ'ըներ, այլ
լոկ կը հաղորդէ թէ Մաշթոցի մահուան ան-
կողինին մօտ էին Յովսէփ, Թադիկ եւ Վա-
հան Ամատունի ու Հմայեակ Մամիկոնեան
— այս վերջինները «գինուորական կողման»
ներկայացուցիչներ են: Եւ նմանապէս՝ «արք

պատուականք»։ Եւ երբ Մաշթոց «զհաճոյա-
կան աղաւթսն հատուցեալ ի Քրիստոս հան-
դեալ։ Զոր առեալ Վահանայ եւ Հմայեկի
կազմութեամբ վախճանելոյ հանդերձ աշ-
խարհակոյտ ամբոխիւ... յառաջ խաղացեալ
յԱւշական ելանէին։ Եւ անդ ի մարտիւրո-
սական բնակութիւնսն մատուցեալ եւ զօրի-
նաւոր յիշատակն Երանելոյն կատարեալ»
(Հանդ. Ամս. 1949, էջ 270)։ Այսպէս՝ Վա-
հան իր հայրենական հողերը կը հարստաց-
նէր եւ ուխտավայր կը դարձնէր Մեծ Հայուն
աճիւնները բերելով, սակայն ինքզինքը ծանր
պարտականութեան տակ եւս կը դնէր։ Պէտք
էր արժանավայել հանգստարան տալ, կոթող
կանգնել եւ ահա՝ «Յետ ամսոց երկոց անցե-
լոց... Վահանայ Ամատունւոյ քրիստոսասէր
փութով խորան սքանչելի կանգնեալ տաշա-
ծոյ վիմաւք քանդակելովք ի ներքսագոյն
խորանին զսրբոյն հանգիստն յաւրինեալ։
Որոյ սպաս եւս վայելուչս գոյնագոյնս պայ-
ծառատեսիլս ոսկւով եւ արծաթով եւ ա-
կամբք պատուականաւք ի յիշատակարան
սեղանոյն կենդանարար մարմնոյ եւ արեան
Քրիստոսի պատրաստեալ։ Եւ ամենայն
սրբովքն ի միասին գումարելովք զխաչական
վկայսն Քրիստոսի երանելեալն Մաշտոցիւ ի
հանգիստ խորանին փոխէր...»։ Եւ Թադիկ
սպասաւոր կը կարգուէր (Հանդ. Ամս. 1949,
էջ 270 եւ Փարպ., էջ 113)։ Վահան այդ դե-
ղեցիկ ձեռնարկով իր երախտագիտութիւնը

կը ձօնէր մեծ Վարդապետին, իր յարգանքը կը յայտնէր հայ մեծ Մտքին: Նաեւ իր համարուը կ'արդարացնէր, զի պարտական էր դժուարաւ ձեռք ձգած գանձը գնահատել գիտնալ:

Այժմ թեւակոխենք Վարդանանց եռուն շրջանը: Վահան Ամատունի 444ին ներկայ է Ծահապիւփանի ժողովին (Հանդ. Ամս. 1949, էջ 144): Կը մասնակցի Աշտիշատի ժողովին (Փարպ., էջ 135): Կը հրաւիրուի պարսկական արքունիքը (անդ, էջ 144 եւ Եղիշէ, էջ 76): Ապա՝ Բիւզանդական արքունիքը առաքուած պատգամաւորութիւնը կը գլխաւորէ (Փարպ., էջ 198), բայց անկէ յառաջ կը ջանայ Վարդան Մամիկոնեան համոզել ապստամբութեան դրօշը պարզելու եւ Վասակ Սիւնին նեղ կացութեան մատնելու (անդ, էջ 185):

Արդէն այլուր չօշափած ու հանդամանքօրէն նկատի առած ըլլալով Վահանի պատգամաւորութեան հարցը եւ դրական պատասխանով այդ խնդիրը լուծած ըլլալով (Հմմտ. իմ Գնունեաց եւ Ռշտունեաց նախարարութիւնները, Վիեննա 1952, էջ 25—28): Կը շարունակեմ Վահանի գործունէութեան ընթացքը: Եղիշէի համաձայն ան Աւարայրի պատերազմին կը մասնակցի (Պատմ., էջ 185), որ սակայն հնարաւոր չէ նկատելով հրեշտակութեան ժամանակամիջոցն ու պա-

բազաները եւ արդէն Փարպեցին անոր անունը չօգտակեր Տղմուտի ամերու մարտիկներու շարքին մէջ (Պատմ., էջ 224—225) :

Բայց Փարպեցի (անդ, էջ 236) եւ Եղիշէ (անդ, էջ 369) Պարսկաստան տարուած ու տառապանքներու ենթարկուած նախարարներէն մէկն ալ Վահան Ամատունին կը դնեն : Ան Վասակի դատավարութեան առթիւ — զարմանալի է (գուցէ բացակայ) լուռ կը մնայ եւ Արշաւիր Կամսերական կը վկայէ թէ՝ «Եւ (Վասակ) զՎահան Ամատունի եւ զայլս ի նախարարացն յիւրաքանչիւր տոհմէ ի Հոռոմս արձակեաց» (Փարպ., էջ 266) :

Վահան յետոյ բախտը կ'ունենայ հայրենիք դառնալու եւ հոն եւս գուցէ մեռնելու, զի այդ մասին ակնարկութիւն չկայ (Եղիշէ, էջ 381—382 եւ Փարպ., էջ 353—354) : «Ըստ այսօրուան Օշականցիին պատմածին Վահան Ամատունին իր պաշտած ուսուցիչ Ս. Մաշտոցին գերեզմանին վրայ եկեղեցի շինելէն յետոյ, իր քայլերով 140 ոտք հեռաւորութիւնը չափելով, ընտրեց իր գերեզմանատեղին : Այսօրուան Օշականցին դարերէն բերնէ բերան իրեն հասնող գրուածքներ ունի, որոնց մէկն է հետեւեալը. դարերու ընթացքին Հայաստանը ասպատակող կեղեքիչ եւ աւերող թշնամիներ, լսելով քաջն Վահան Ամատունիի հետ թաղուած իշխանական ոսկեայ եւ ականակուռ եւ թանկարժէք եւ այլ իշխանական թանկագին իրերու մասին, շատ

անգամ փորձեր են գերեզմանը կողոպտել, բայց ամէն անգամ ձախողանքներու տակ չանթահարուեր են: Հայոց աշխարհի հազարապետ քաջն Վահան Ամատունիի գերեզմանը իր դամբարանով կը գտնուի եկեղեցիի շրջաքաղի մէջ, Մեսրոպ Մաշտոցի գերեզմանէն հազիւ 140—150 քայլ հեռաւորութեան վրայ» (Էջմիածին, ամսագիր 1952, Ա., էջ 40—41. հմտ. եւ Ալիշան, Արարատ, էջ 191—192, ուր եւ Վահանի ապարանքի մասին):

Յաւելում՝ Օշականի մէջ կայ սա արձանագրութիւնը՝

«Ես իշխան Յոհան Ամատունի, յաղգէն Հայոց եղի սահման գաւառիս իմոյ Յաւա-կանայ, հասանի մինչեւ ի բլուրն Էջմիածնի, եւ անտի վայր մինչ ի Քասախ, հիւսիսոյ կուսէ գետն Փարպու մինչ ի Քսոսպն համակ պողոտայն, եւ անտի վեր Կարբու դարերն, յարեւելից կուսէ ճանապարհն Եղէվարդայ, աստի մինչ յԷջմիածին. ով ոք այս ցանկս պատառէ, սեւերես լինի առաջի Աստուծոյ, ամէն»: Հ. Ալիշան, որ այս անթուական արձանագրութիւնը Շահխաթունեանէն առնելով կը հրատարակէ, կը կարծէ թէ այս հին արձանագրութեան մը վերախմբագրութիւն ըլլայ եւ Յովհանն անունն ալ կարդալու է Վահան (Այրարատ, էջ 190), մինչ այնքան ընդունելի չ'երեւար եւ կրնայ Յովհան եւս ըլլալ, զի այդ անունով նախարարներ ունե-

ցած ենք եւ բացաստի, եթէ Վահան եւս սրբազրեւու ըլլանք, կրնանք վերջին դարերու Ամատունի մը կամ Վաչուտեան մը եւս տեսնել:

Սակայն Վահան Ամատունի ե^օրը կը մեռնի: Կորիւնի սա խօսքերը կարծես Վահանի մահը կ'ակնարկեն: Կը գրէ՝ «Իսկ բարեացապարտին Վահանայ յանկարծահառ կենացս ասպնջական ցանկալի ամենայն սրբոց լինէր: Որ աշխարհածնունդ հայրենեացն սեպհական որդի գտեալ շնորհաւքն Քրիստոսի ի մերձաւոր կենացս ի կեանս յաւիտենից վայելէր» (Հանդ. Ամս. 1949, էջ 272—274): Բայց նախ հարց է՝ թէ այս խօսքերը որո՞ւն կը հային: Հ. Ակիւնեան Վահան անունը կ'ուղղէ Վռամշապուհ («Իսկ բարեացապարտն Վռամշապուհ յանկարծահառ կենացս ասպնջական լինէր». հմմտ. անդ, էջ 271): Եւ կը պատճառաբանէ թէ անոնք Վռամշապուհ թագաւորին կը հային, վասն զի կ'արժէր որ Կորիւն՝ Սահակ հայրապետի ու Մեսրոպ վարդապետի մահերը յիշելէ վերջ զանց չառնէր նաեւ Վռամշապուհ մեկենաս արքան, եւ կը յաւելու՝ «Թէ ի՞նչպէս Վռամշապուհ Վահանայ փոխուած է, չեմ կրնար բացատրել, բայց Ագաթանգեղոսի Բարեացապարտն Տրդատ, բաւական էր անդրադառնալու թէ հոս Վռամշապուհի մասին ըլլալու էր խօսքը» (անդ, էջ 320):

Կորիւնի եւ Ագաթանգեղոսի իրարու հետ

ունեցած առնչութեան ու յարաբերութեան մասին շատ գրուած է եւ գնոնք Բանասէր վարդապետը համախմբած է (անդ, էջ 190—195) : Բայց անոնք կարծեմ չեն կարող Վահանի Վռամշապուհ սրբազրութիւնն արդարացնել եւ ստիպուած եմ ըսելու որ անոնք այդ իմաստով գրուած չեն կրնար ըլլալ :

Անտեսելով նմանապէս այն սրբազրութիւնները ու մեկնութիւնները, զորոնք այս նախադասութեան մասին տուած են Նորայր Բուզանդացի (Կորիւն եւ դործք նորին էջ 136) Ֆրանգլեան Գ. (Կորիւն, Վարք Մաշթոցի, Երուսաղէմ 1930, էջ 73) եւ Արեղեան Մ. (Հայոց հին գրականութեան պատմութիւն, Երեւան 1944, Ա., էջ 122—123), այս նախադասութեան մէջ գրուած Վահան անունը հեղինակին գրչէն կը համարիմ նկատելով՝

ա. Վռամշապուհ կանխաւ մեռած էր եւ անյարմար էր այնքան ուշ անոր մահուան յիշատակութիւնը :

բ. Վահան Ամատունի բարեացապարտ է, զի աշակերտ է Մեսրոպի եւ նմանապէս իրրեւ հայ երախտապարտ որ մեծ վարդապետը Հայուն գիր ու գրականութիւն տուաւ :

գ. Բարեացապարտ է, զի անոր նշխարներն ունի իր կալուածներու — Օշականի — մէջ :

դ. «Ասպնջական ցանկալի լինէր ամենայն սրբոց», զի ինչպէս արտայայտուեցայ

հիւրընկալած էր մասունքները Մաշտոցի եւ ուրիշ երանելիներու («ի մարտիւրոսական բնակութիւնսն մատուցեալ, վկայարանս», Հանդ. Ամս. 1949, էջ 270—272) :

Ե. Զի ի «մերձաւոր կենացս (այս է — դուցէ — մօտաւոր կենակցութեամբն) ի կեանս յաւիտենական վայլէր» (յաւերժական կեանքը արդէն կը վայլէր) :

Իսկ թէ իր մարմինը ե՞րբ Մեսրոպի աճիւններու մօտ դրուեցաւ եւ ե՞րբ ինքը յաւիտենական կեանքը վերջնականապէս վայլելու սկսաւ՝ այդ պարագաները կը մնան անծանօթ — բայց հաւատարիօրէն Պարսկաստանէն վերադառնալէ յետոյ :

Վարդանանց ժամանակ Ամատունիներէն դեռ կը յիշուի ԱՌԱՆՁԱՐ, որ՝ քաջ է եւ իմաստուն եւ որ՝ Պարսիկներու զօրագլուխին դէմ՝ «Եւ... հազարօք երկու, հար սատակեաց զբազմութիւն զնդին եւ զմնացեալսն անդէն փախստական ի բանակն արկանէր եւ ինքն ողջանդամ այսրէն դառնայր եւ լինէր տօն ուրախութեան մեծ յաւուրն այնմիկ զօրացն Հայոց» (Եղիշէ, էջ 198) : Փարպեցիի համաձայն՝ «Երեք հարիւր հեծելով» է որ Առանձար լրտեսութիւն կ'ընէ եւ բախում կ'ունենայ եւ ապա յաղթական կը վերադառնայ Վարդան Մամիկոնեանի մօտ¹² (անդ, էջ 213) : Այս՝ Աւարայրի պատերազմէն յա-

¹² Առանձարի այս քաջագործութիւնը երգուած է Բազմալէպի մէջ (1852, էջ 312—314) :

ռաջ տեղի կ'ունենայ: Առանձար հարկաւ յետոյ Տղմուտի ճակատամարտին ալ կը մասնակցի, թէեւ իր անունը լռուած ըլլայ: Ան յետագային Պարսկաստան կը տարուի, ուր իր գերդաստանէն իրեն կ'ընկերանային վերոյիշուած Վահան եւ ԱՌՆԱԿ¹³ (Փարպ., էջ 273 եւ Եղիշէ, էջ 269): Անոնց տոհմէն ուխտադրութ սեպուհ մըն է ՄԱՆԷՆ Ամատունի (Եղիշէ, էջ 173) եւ անոր համախոհ ու Վասակի գործակից գիտէ Հ. Զամչեան «գիշխանն Ամատունեաց ՄԱՆԱՃԻՀՐ» (Պամ. Հայոց, Բ., էջ 56):

Վահան, Առանձար ու Առնակ (Սռնակ) կրնան իրարու եղբայր եղած ըլլալ եւ գուցէ նոյն իսկ առաջինին որդիները՝ վերջին երկուքը:

Վահան Մամիկոնեանի օրով կը յիշուի ՎԱՐԱԶՇԱՊՈՒՀ Ամատունի, որ թերեւս վերոյիշեալներէն մէկուն որդին ըլլայ, բայց զժրախտաբար անարժան զաւակ, զի սլարսիկ մարզպանին կը մատնէ հայ ուխտադիր բանակին ծրագիրն ու անոր հետապնդումի ուժեղ տրամադրութիւնը (Փարպ., էջ 389): Բայց ուրիշ Ամատունիներ, «զորոց զանուանսն անգիտանամ» կը գրէ Թովմ. Արծրունի, նիզակակից են Վահանի եւ անոր

¹³ Օրմանեան ի Պարսս գերի վարուող եւ ապա վերադարձող նախարարներէն մէկն ալ կը դնէ դեռ Սահակ Ամատունի (Աղգապատում, էջ 426), որ Եղիշէի (էջ 370) եւ Ղազարի (էջ 273) հետեւելով սէտք է սրբազրել՝ Սահակ Մանդակունի:

գաղափարակից գործակիցներուն (Պատմ. Արծր., Ս. Պետերբուրգ 1887, էջ 84) :

Հաւանօրէն ազգադաւ Վարագ-Հապուհի կամ թէ ուրիշ անանուն, բայց ազգասէր Ամատունի նիզակակիցի մը որդին ըլլայ ՄԱՆԳԵՆ, որ Պարսկաստան առաքուած թուղթը կը ստորագրէ (Մանգեն Ամատունեաց տէր, Գիրք Թղթոց, էջ 42) :

Արդեօք կարելի՞ է խորհիլ թէ Ամատունի տոհմին ուրիշ մէկ ճիւղէն ըլլայ «ՆԵՐ-ՍԷՍ Ի Սամսոնեան», որ Դուինի Բ. Ժողովին կը մասնակցի (անդ, էջ 74) :

Գարեգին արքեպիսկոպոս (ապա կաթողիկոս) Յովսէփեանի կարծիքով Մանգենի որդին է ՄԱՆՈՒԷԼ կամ ՄԱՆՈՒԷՂ Ամատունի, որ «Պէտք էր ապրէր 510—590 տարիներու մէջ» (Նիւթեր եւ Ուսումնասիրութիւններ Հայ արուեստի եւ մշակոյթի պատմութեան, պրակ Գ., Նիւ Եորք 1944, էջ 27) : Եւ նոյն Բանասէր արքեպիսկոպոսին համաձայն ա՛ն է հիմնադիրն ու կառուցանողը Պտղաւանքի :

Պտղաւանքը — այժմ Պտղընի — կը գտնուի Քանաքեռի եւ Էլառ կայարանի միջեւ, խճուղիէն դէպի հիւսիս, ձորի մը մէջ եւ «է աւերակ մեծ եկեղեցի մը Ի կոփածոյ քարանց» (Շահխաթունեան, Ստորագրութիւն..., Բ., Վաղարշապատ 1842, էջ 162) :

«Պտղաւանքը եռանաւ բազիլիկայ չէ եւ կասկած չկայ, որ ան երկարածիք չէնք մըն

էր, գմբեթաւոր, առանց անջատ մոյթերու, շատ մը երեւոյթներով կապուած Միջագետքի բազիլիկ շէնքերու հետ: Անոր պսակի հորիզոնական թեւերի վերայ, նայողի ձախ կողմից, քանդակուած է մի ձիաւոր, վազող ձիու վերայ, աղեղը քաշել է առիւծի կամ վազրի վերայ, պարզ չէ: Ձիաւորը հագել է մինչեւ ծնկերը հասնող գօտեւորուած բաձկոն, կիսադէմ, գլխարկի ձեւն անորոշ յետեւի կողմից ջարդուած լինելու պատճառով, ջարդուած են մասամբ եւ քիթն եւ բերանը... վատ չէ վազող ձին գեղարուեստական բնականութեամբ, պոչի հանդոյցը սասանեան արուեստի մէջ ընդունուած ձեւով, երեւում է ձիու թամբքը, սանձը եւ պոչակալը զարդարանքներով: Այս պատկերաքանդակին գլխին գրուած է ՄԱՆՈՒԵՂ ԱՄԱՏՈՒՆԵԱՅ ՏԷՐ, երեք բառից բաղկացած մի թանկարժէք արձանագրութիւն, որ ոչ միայն տաճարի հիմնադիրն է մասնանշում, այլ եւ հայ հնագրութեան ամենահին մնացորդներից մէկն է, 2. դարի առաջին կիսից» (Յովսէփեան, անդ, էջ 14):

«Պտղաւանքի հիւսիսային դրան վերայ եղծուած արձանագրութեան մնացորդներից կարդացւում է Սահակ անունը, գրչութեան ձեւից դատելով՝ հին, Սահ(ա)կ անունը կրկնուած է նաեւ հիւսիսային պատի արեւմտեան լուսամտի պսակի թեւի վերայ...: Մենք շատ եւ շատ հաւանական ենք համա-

րում, որ նա հէնց Ներսէս Բ. ժողովին մասնակից ՍԱՀԱԿ Ի ՄԱՆՈՒԵԼԵԱՆՆ Է» (անդ, էջ 27 եւ Գիրք Թղթոց, էջ 74) : Այսպէս՝ կը սերին Մանգեն-Մանուէլ-Սահակ-Կոտիտ :

Վերջինիս անուան կը հանդիպինք Մօրիկ կայսեր առնչութեամբ : Սա հայ աւագանին կը ջանայ ջնջել եւ կը հրահանգէ Թրակիա համախմբուիլ — նենգամիտի գործ : Անոր ծրագիրը Հայերը կը հասկնան եւ «Սկսան փախչիլ Ի կողմանէն յայնմանէ եւ գալ Ի ծառայութիւն Պարսից, մանաւանդ որոց երկիրն ընդ նորա իշխանութեամբ էր» : Սակայն Պարսիկներու թագաւորն ալ կը ցանկայ գանոնք «Ի ծառայութիւն իւր» նուաճել : Եւ ահա Սամուէլ Վահեւունի, Ատատ Խորխոունի, Մամակ Մամիկոնեան, Ստեփան Սիւնի եւ ԿՈՏԻՏ Ամատունի իրենց դէմ առաքուած զօրավարին վրայ յարձակելով աւոր գանձերը կը յափշտակեն : Ան իր կեանքը հազիւ թէ փրկած՝ կը փախչի : Հայերը վճռական են . կ'ուզեն «զերկերդ Ի մեզ դարձնել» եւ Նախճաւանի մօտ պատերազմը տեղի կ'ունենայ : Պարսիկներու եւ Յոյներու կողմէ եղած երկուստեք խոստումներու վրայ աւորոնց մէջ դժբախտաբար երկպառակութիւն կը ծագի եւ ճեղքուածքը կարելի չ'ըլլար կարկտել : Կոտիտ, Մամակ ու Ստեփան ինքզինքնին Պարսիկներու ծառայութեան կ'ենթարկեն (Սերէոս, Պատմ. Ի Հերակլն, Կ. Պ .

1851, էջ 81—82) : Անոնք նախ պատիւներու
կը հասնին ու պարգեւներու կ'արժանանան,
բայց հայրենիքը այլ եւս տեսնել չեն կրնար :
Ժամանակ մը վերջ Կոտիտ Մրծունիի գեա-
պան կը նշանակուի եւ ապա (նենդութեամբ)
կը սպանուի (անդ, էջ 95¹⁴) : Յովսէփեան
կը գրէ «Կոտիտի հանդէս գալը պէտք է նշա-
նակել 590—600 թուականը եւ մահն ալ 600ին»
(անդ, էջ 27) :

Հերակլի յաջորդին Կոստանդինի գահա-
կալութեան ատեն Արարացիները Տարօնի
վրայով Բզնունիք ու Աղիովիտ կը նուաճեն,
եւ միայն երեք հայ նախարարներ իրենց բա-
նակը կը համախմբեն եւ արչաւանքի գոյժը
կը հասցնեն ուր անկ է : Ասոնք են՝ Թէո-
դորոս Վահեւունի, Խաչեան Առաւելեան ու
ՇԱՊՈՒՀ Ամատունի, որ կրնայ նախորդին
որդին ըլլալ (Սեր., էջ 170) : Արդեօք կրնա՞յ
այս Շապուհն ըլլալ այն անձը, որ 667ին Բիւ-
զանդիոնի Կոստանդին կայսեր դէմ ապստամ-
բելով եւ ձիէն վար իյնալով մեռաւ (Ալի-
շան, Յուշիկք հայրենեաց, Բ., էջ 335) :

Շապուհի քաջ, բայց դժբախտ որդիներն
ըլլալու են ՎԱՐԱՋ-ՇԱՊՈՒՀ եւ անոր եղ-
բայրը, որուն անունը Ղեւոնդ Պատմագիրը
լռած է եւ որ՝ անոնց մասին սա սրտայոյզ
տեղեկութիւնները կը հաղորդէ՝ «Իսկ զնա-
խարարսն ազատաց եղին ի կապանս բանտի,

¹⁴ Հմմտ. անդ եւ էջ 92 :

յանհանդուրժելի տանջանսն խոշտանգէին եւ պահանջէին ի նոցանէ բազում ոսկի եւ կշիռ արծաթոյ եւ երգմամբ դաշինս արարեալ հաւատարմացուցանէին զերդունն ստութեան: Եւ նոքա առ վտանգին նեղութեան զբազում միւրս տային ի ձեռս թշնամեաց...», սակայն անօգուտ եւ անօրէնները «բառնային զկենդանութիւն նոցա եւ զփայտէ կախեալ դատապարտէին զնոսա» (Ղեւոնդ, Պատմ., էջ 57—58): Այսպէս՝ Վարազ-Շապուհ եւ իր եղբայրը կը մեռնին:

Անոնց յաջորդ Ամատունիները, որքան կ'երեւայ Բագրեւանդի ու Կարսի ճակատամարտներուն չեն մասնակցած, նաեւ Կարին քաղաքի պաշարումին՝ «Եւ որք ի տոհմէն Ամատունեացն եւ Տրունեացն մնացին անդէն ոմանք յամուրն բերդի ի Դարիւնս դեօղ եւ ի ծագն Մակուայ» (Ղեւոնդ, էջ 176), բայց յետոյ Աշոտ Բագրատունիի հրաւերին ընդառաջելով՝ «Խաղացեալ յառաջ երթային ի վերայ Արճէշն աւանի բրել զնա ի հիմանց» (անդ, էջ 178), սակայն յաջողութիւն չեն ունենար (անդ, էջ 179—180):

Բուղայի անգլթութիւններու ժամանակ ՎԱՀԱՆ Ամատունի փախուստի կը դիմէ, մինչ ա'ն է որ կանխաւ Մուսէի դէմ «ութ հարազատօք իւրեանց» պատերազմած էր (Արծր. Պատմ., էջ 121 եւ 146):

Այս ութ հարազատներէն են ՄՈՒՇԵՂ. ԱՄԻԹ եւ ՍԱՀԱԿ, որոնք Գուրգէն Արծրու-

նիւ առաջարկին անսալով արիարար 852ին
կը կռուին այլազգիներու դէմ (Հմմտ. Թ.
Արծր., էջ 164) :

Արարներու բռնակալութեան տակ Հա-
յերը մշտատեւ կը տառապին եւ երբեմն հա-
զիւ քիչ մը հանդիստ վայլած՝ աւելի ծանր
տառապանք մը զիրենք կը ճնշէ : Ահաւասիկ
Ուրեգլայի իշխանութեան ժամանակ՝ «Ոչ
ոք էր տէր ընչից իւրոց, առ հասարակ վա-
րէին յաւարի» : Ժողովուրդը կը մնայ անօթի
եւ անինչ : Մերկ ու բոկ : Դարմանը կը խոր-
հուի՝ «Երթալ յաշխարհն Յունաց» եւ տա-
ռապածներու առաջնորդ կ'ըլլան՝ «Շապուհ
ի տոհմէ Ամատունեաց եւ Համամ, որդի նո-
րա եւ այլք ի նախարարաց Հայոց» (Ղեւոնդ,
էջ 202) : Բայց այս՝ թշնամիին հաճելի չէ
եւ հետապնդելով՝ կ'ուզէ զաղթը ձախո-
ղեցնել : Ընդիմութեան կը հանդիպի եւ ա-
րիւնհեղութիւն տեղի կ'ունենայ : Փախստա-
կանները բարերախտաբար «ընդ Եգերեստան
ի Պոնտոս» կ'անցնին (788) եւ Բիւզան-
դիոնի ինքնակալը յանդուգն առաջնորդնե-
րուն «տայր պատիւ» (անդ, էջ 203) :

Բաւական ժամանակ յետոյ — Սմբատ
Թազաւորի ատեն — «Գագիկ եղբայր մեծի
իշխանին Աշոտոյ երկու եւս համախոհ Ամա-
տունի արամբք յանկարծակի ի վաղակաւորն
յեցեալ եւ ի վերայ յարուցեալ իշխանա-
պանծ խրոխտացելոյն սրոյ ճարակ տային
զնա» (միւս Գագիկը) եւ այնպէս յերկիր ան-

կեալ վախճանեալ թաղեցաւ ընդ հարս իւր»
(Յովհ. Կաթ. Պատմ. Հայոց, Երուսաղէմ
1867, էջ 222) :

Գաղիկ Ապուժրուանին մահուան համա-
խոհ եւ գործակից են երեք եղբայրներ «ի
տանէն Ամատունեաց՝ ՇԱՊՈՒՀ եւ ՎԱՀԱՆ
եւ ՍԱՐԱՅ եղբարք միմեանց» (Թովմ. Արծր.
Պատմ., էջ 267—268) :

Այս Շապուհ Ամատունին դժուարաւ թէ
նախորդին հետ նոյնանայ, զի ժամանակը չի
յարմարիր, քանի որ 895ին Գուրգէն Արծրու-
նիին դէմ պատերազմած ատեն կը վերաւո-
րուի (անդ, էջ 199) :

Կեղծ Շապուհ Բաղրատունիի աւանդա-
խառն Պատմութեան մէջ կայ՝ «Եւ էին եղ-
բարք Ե. ի տանէն Ամատունեաց եւ էին ա-
նուանք նոցա ԿՈՒԱՆ, ՎԱՀԱՆ, ՔՈՒՐԹՆ,
ՍԱՐԱՅ, ԻԶՏՆ (Յազդ), այրք քաջք եւ ա-
նուանիք» (Պատմ., էջմիածին 1921, էջ 74) :

Նախորդ դէպքի յարաբերութեամբ՝ «Ի
նոյն ժամայն դարձաւ Սարի ընդդէմ նորա
(Ապուժրվանայ) մինչ զեռ չէր վերուցեալ
զձեռն յերեսացն քաջեց զդուրն (թուրն) ի
պատենիցն եւ եհար ի վերայ աջ դեւին
(թելին) եւ գլուխն ձախի ձեռամբն ի դեռին
ձգեց։ Եւ պատեցան զչուրջ եւ կտրեցին
զգլուխն նորա եւ ետուն ի մարդ մի, որ տա-
րաւ առ Սմբատ թագաւորն» (անդ, էջ 75) :
Իսկ անկէ առաջ՝ «Ապա եկն մարդ մի Ամա-
տունի, անուն նորա Սարի, որ էր ի բերդն

Ճախկին, ելաւ եւ եկ ընդդէմ եւ նա զրերդն եւ ուրախ եղեւ Դէրէնն ու ետ իւր գանձ եւ ձիս եւ ջորիս եւ հանդերձս եւ մեծարեաց զնա յոյժ» (անդ, էջ 48) :

Գր. Դերենիկի հաւատարիմ իշխաններէն է ԱՊՈՒՍԱԿՐ Ամատունի, որ անոր սպանութեան առթիւ (886) կը կալանաւորուի. «Բայց միայն զնահապետն Ամատունեաց զԱպուսակր ձերրակալ առին զնացին ի քաղաքն, բարձեալ եւ զդին սպանելոյն տարան ընդ իւրեանս ի պարծանս իւրեանց» (Արծր. Պատմ., էջ 227) : Պատմութիւնը կը լռէ Ապուսակրի կեանքի միւս պարագաներն ու մահը :

Յետագային (981) կը յիշուի Աշոտ թագաւորի Հռիփսիմէ կոյս աղջկան (կեղծ) կտակագրին մէջ իբրեւ վկայ ՀԱՄԱԶԱՍՊ իշխան Ամատունեաց (Սմբատեան, Երնջակ, էջ 422—425 եւ Ոսկեան, Վասպուրական-Վանի վանքերը, Բ., էջ 567—569) :

Յովհաննավանքի մէջ կը գտնուի հետեւեալ արձանագրութիւնը՝

Կամաւն բարերարին Աստուծոյ Հաւր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյ եւ Թէոդոս մականունն Չրքին, իշխանաց իշխան, որդի Անրերդոյ Քրդին իշխանաց իշխանին, որդւոյ Տայիրին, թոռն մեծ Քրդին, որդի արի եւ քաջին Վալէի, զայս հաստատ արձանագրեցաք եւ տուաք ի մեր սպապանց, հալալ գանձագին հայրենիք, ի հանդէն Սերկեւելոյ ի սուրբ

Կարապետս եւ ի սուրբ կաթողիկէս, որ (ուր) եղեալ էր շիրիմ պարոն հայրն իմ այր Ամատունի Տէրնխոռն Կայծակով էնդութանաւի գլխովն որ ճանապարհն Գուրթայ ի Սերկեւելոյ ծովն եւ չայի ըղեղ եւ Կաւանոցն հայրենիք է Սուրբ Կարապետիս: Այս իմ տուած հանդս ի Սերկեւելոյ հանդէն էլ հանց հաստատ հայրենիք է Սուրբ Կարապետիս: Եւ ես Խուանդ խաթուն, ամուսին Անրերդեցի Քրդին, մայր Չրքնին եւ Խայիկին, կրկին հաստատեցի զվերոյգրեալս եւ եղբարքս խոստացան մի քառասուն պատարագել զՔրիստոս ամեն ամին... (Շահխաթունեան, Ստորագրութիւն Կաթ. Էջմիածնի եւ հինգ դաւառացն Արարատայ, էջ 405):

Այս արձանագրութիւնը անթուական է: Պատմական կէտեր կը ցուցնեն թէ 1870էն առաջ գրուած ըլլայ: «Այր Ամատունի» ի մասին Հ. Ալիշան կը գրէ՝ «Յայս վայր, որ է իբրեւ միջոց 150 ամաց գտանեմ յազգս Եօթն գլխատակ մարացի տոհմիս Վաչուտեանց որոց բաղդադէպ իմն է իշխանանալ կողմանցս, ուր գրեալթէ համատոհմք նոցա Ամատունիք տիրէին ի նախնունն, վասն որոյ թուի յետնոյ պայազատին զհայր իւր կոչել Այր Ամատունի» (Այրարատ, էջ 254):

Թէ Ամատունիներու սերունդէն են Վաչուտեանները, որոնք անոնց հողերէն մասի մը տիրացած էին, այդ՝ ուրիշ առթիւ, իսկ այժմ առաջ պիտի բերեմ ուրիշ արձանա-

գրութիւն մը եւս որուն մէջ կը հանդիպինք Ամատունի մականունին. «Շնորհօքն Աստուծոյ ես մեծ Նախիջեւանու Նունուսց Ագարեան Ամատունւոյ Պետրոսի որդի մահտեսի Յովհաննէս եկի ի տիրապահ քաղաքս եւ տեսի քայքայեալ զայս Աւետեաց սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցիս եւ ապաւինեալ յամենակարօղն Աստուած ձեռն արկաք ի շինել ի տեառնապարգեւ ընչից մերոց. նախ զարեւմտեան կռաորմն ի հիմանէ յաւերմամբ տեղւոյ եւ ապա զերեսին որմունսն ի կիսոյն սկսեալ հանդերձ կաթողիկէիւ եւ զանգաւատամբ եւ ամենայն յօրինուածովք աւարտեցաք ի հայրապետութեան ամենայն Հայոց Տեառն Ղուկասու սրբազան կաթողիկոսի եւ ի Թագաւորութեան երկրիս Վրաց երկրորդ Հերակլեայ քրիստոսապսակի ի ՌՄԼԳ (1784) Թուականին Հայոց ի Սեպտեմբերի մուտն» (Ջալալեան, Ճամբորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, Տփլիսիս 1858, էջ 73) :

Հ. Ալիշան կը գրէ՝ «Յետ իբր հազար ամաց յեւս կոյս ԺԸ. դարու կային ի Մերիա եղբարք երկու տոհմիկք Յովսէփ եւ Ելիաս, որդիք Սահակայ կոմսութեամբ պատուեցելոյ ի Հռովմայ գահէն, զորոց գրէր ոմն ի մերոց հարց, յամի 1774, եթէ ստուգիւ լինել յազգէ Հայոց ի Թիւն աւանէ, յԱմատունեաց տոհմէ 3900 ամաց հետէ որդի զհայր փոխանորդեալ, այլ ոչ գիտեմ որպիսի^ո

վաւերական վկայականք էին նոցա» (Այրա-
րատ, էջ 196) :

Մականուններու կամ տոհմանուններու¹⁵
նմանութեան ու կրկնութեան հետեւանքով
կեղծուած կամ յարմարցուած ազնուական ու
ամիրայական գերդաստաններ յետին դա-
րերու մէջ ցանցառ չեն երեւցած հայ իրա-
կանութեան մէջ, ուստի եւ տարակոյսով
ստիպուած ենք նայիլ այս աւանդութիւննե-
րու եւ տեղեկութիւններու վրայ :

Համանուն տոհմանուն ունեցող գեր-
դաստաններ սիրով եւ հաճոյքով պիտի ու-
զէին հին Ամատունիներու սերունդէն ըլլալ,
զի սպատմութեան մեզի հասցուցած նա-
խարարներն ու իշխանները — բացառու-
թիւններ քիչ կան — եղած են քաջ ու հայ-
րենասէր եւ գիտցած՝ նախարարական միւս
տներու հետ լաւ յարաբերութեան մէջ մնալ
եւ երկրին օգտին ծառայել անվերապահ ու
անձնուէր :

Անոնցմէ ոմանք նմանապէս յատուկ
նուիրում ունեցած են գիտութեան եւ մշա-
կոյթի ու իրենց հոգեկան, մտաւոր ու նիւ-
թական կարողութիւնները եւ միջոցները ա-
ռանց չահադիտմամբի սպաս դրած են ասոնց
առաւելագոյն զարգացումին եւ բարգաւա-

¹⁵ Բարձրագոյն դասի կամ Փարմադրդեան մական-
նունն ալ յաճախ հայերէնի վերածուած է Ամատունի
ձեւով (հմմտ. Ամատունիներ, Պոտուրեան Հ. Մ.,
Հայ Հանրագիտակ, Ա. գիրք, Պուքրէշ 1938, էջ 124—
125) :

ճումին համար ու բարերաստօրէն հասած են
իրենց առաջադիր նպատակին եւ բնականա-
բար ուրախացած եւ գոհ մնացած :

ՈՒՂՂԵԼԻՔ ԵՒ ՅԱՒԵԼԼԻՔ

Էջ 4, տող 22 ուղղել՝ Խորխոռունեաց
ԵՐԿԻՐ :

Էջ 11, տող 8 յաւելուլ՝ Նաեւ Սերաստիա
(հմտ. Էփրիկեան, Բնաչխ. Բառարան, Ա.,
էջ 436 եւ աստ էջ 22) :

Էջ 11, տող 10, յաւելուլ՝ հմտ. Հ. Ղ.
Մովսէսեան, Լօրի եւ Բաղրատունի տան Կո-
րիկեան ցեղի պատմութիւնը, Վիեննա 1923,
էջ 22 եւ Ջալալեան, Ճանապարհորդութիւն,
Ա., էջ 87 :

Էջ 12, տող 9, յաւելուլ՝ Մաշտոց կա-
թողիկոսը եղած է՝ «Ի սիւնականութեան
Խորխոռունի տան» (Արարատ, 1902, էջ 748) :

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0423394

